

X.

I kyrkan och bönesalen.

I huvudstadens alla klockor i alla kyrktorn kalla till gudstjänst. Det har ringt först half elfva på förmiddagen, sedan tre kvart till elfva. Så har den tunna klangen af »prestklockan» låtit höra sig, nu dundra storklockorna. Det »ringer samman», heter det. Stora skaror, mest kvinnor, skynda till kyrkorna, och af dessa finnas rätt många i nya Stockholm.

Vår tid är icke kyrklig, heter det, icke ens religiös, påstå somliga, men visst är dock, att kyrkornas, i synnerhet frikyrkornas, antal är här i tillväxt. De senare äro till och med fyllda ända till trängsel, och statskyrkans tempel stå ingalunda tomma.

Nya Stockholm synes för den ytlige betraktaren vara företrädesvis en nöjenas stad. I de enskilda sällskapen, själfva tillkomna endast för nöjet, talas så mycket om teatrar, konserter, baler och alla slags förströelser, såsom skulle vi aldrig sysselsätta oss med annat. Öfver allt på våra annonspelare och på husväggarne läser man tillkännagifvanden om offentliga lustbarheter. Sju teatrar täfla om att draga de skådelystna till sig. Från musikkaféernas hvarje afton festligt upplysta salar klinga lockande toner. Det njutningsrika Stockholm skyndar från förlustelse till förlustelse.

Och likväl stå föreläsningssalarne, som väl icke äro endast förströelselokaler, ingalunda tomma. Arbetarinstitutet gifver hvarje afton talrikt besökta föreläsningar. I arbetareföreningen höras föredrag. Särskilda föreningar af arbetare hålla möten, på hvilka många ämnen dryftas, men inga religiösa, så vida det ej skulle vara för att söka visa dessas onyttighet eller skada för framåtskridandet.

När man ser allt detta och dess utom vet, att mången stockholmare icke unnar sig någon fristund och rakt af anser sig icke ha tid att gå i kyrkan, äfven om han kände lust därtill, skulle man vara böjd att tro, det kyrkorna stode tomma. Detta är dock ingalunda förhållandet, och minst af allt är det händelsen med kapellen och bönesalarne. Dessas tillväxt är verkligen storartad.

År 1848, med omkring 90,000 invånare, annonserades i Stockholms tidningar 28 gudstjänstlokaler för hvarje söndag. År 1858, då Stockholm hade något öfver 100,000 invånare, hade lokalerna för offentlig gudstjänst stigit till 34. I början af 1868, med något öfver 130,000, visade sig ingen ökning. Då hölls hvarje söndag gudstjänst på blott 33 olika ställen. Vid ingången af 1878, då folkmängden ökats till öfver 160,000, voro gudstjänstlokalerna 41. År 1888, med 225,000 invånare, annonseras gudstjänst på öfver 60 ställen och på många af dem flere gånger om dagen.

Ehuru dessa siffror endast angifva yttre förhållanden, äro de likväl icke utan betydelse för kännedomen af det kyrkliga lifvet i nya Stockholm. Gudstjänstlokalernas antal har visserligen ej tillväxt i fullt samma förhållande som befolkningen, enär vi för 40 år sedan hade 28 sådana lokaler på 90,000 människor och nu omkring 60 på 225,000; men de 28 gudstjänstlokalerna år 1848 omfattade dock endast territorialförsamlingarnas kyrkor samt sjukhusens och fängelsernas, och de senare äro nu mera icke medräknade, enär de ej äro offentliga. Territorialförsamlingarna äro fortfarande de samma, fastän med betydligt flere församlingsmedlemmar, men hela återstoden, som är minst lika stor, tillhör de frikyrkliga riktningarna och har helt och hållet tillkommit under de senare årtiondena. Icke en enda ny territorialkyrka har uppförts under dessa år, och förslaget om en sådan, på Ladugårdslandet, som i så fall skulle delas i två församlingar, väckte 1886 häftigt motstånd. Johannis nya kyrka är icke en *tillökning* i antalet, utan endast en ersättning för församlingens afskafade gamla.

Det är således icke de gamla församlingarna som, oaktadt betydligt tilltagande folkmängd, skaffat sig nya gudstjänstlokaler, utan de nya, som uppstått, tillhöra helt och hållet riktningar som antingen skilt sig från statskyrkan eller anse dennas tempel och presterskap icke för sig tilltalande och därför samla sina anhängare i särskilda kapell och bönesalar.

Ofta höres det påståendet, att dissenterkapellen fyllas af andäktiga, under det statskyrkans tempel stå tomma. Detta är dock icke öfverensstämmande med verkliga förhållandet. Kapellen och bönesalarne äro visserligen fyllda, men statskyrkans gudstjänstlokaler ej håller öfvergifna. I allmänhet äro de senare mycket besökta, och, då någon omtyckt predikant står i predikstolen, fyllda ända till trängsel.

Många omtyckte predikanter har nya Stockholm verkligen icke, men de få som finnas äro mycket eftersökte, och då t. ex. pastor primarius, d:r Fehr, predikar i Storkyrkan, är detta stora tempel öfverfullt af åhörare, onekligen mest fruntimmer. Statskyrkans och i synnerhet den icke pietistiska delen af hennes presterskap samlar kring sig Stockholms mest bildade allmänhet, d. v. s. dem bland denna som gå i kyrkan — åtskilliga gå aldrig att höra en predikan — under det att de mindre bildade fordra kraftigare uppräckning och skynda till kapellen och bönesalarna.

Flertalet bland de senare är onekligen gladare, bekvämare och så att säga hemtrefligare än de gamla kyrkorna, men dessa ha ock börjat följa med sin tid, därmed erkännande, att andakten icke främjas af köld, mörker, dåliga sittplatser och dylika kvarlevor från forntiden. De äro därför nu mera tillräckligt uppvärmda, godt upplysta med gas eller elektriskt ljus (Ladugårdslandskyrkan har både gas och elektrisk belysning), om också sittplatserna ej öfver allt äro synnerligt bekväma. I några kyrkor har afgiften för bänkplatser afskaffats.

Men äfven i sitt yttre äro de gamla kyrkorna nu mera hållna i värdigt skick. Några arkitektoniskt vackra kyrkor från äldre tider har Stockholm icke, men ett par tornbyggnader på gamla kyrkor ha under senare år höjt arkitekturen, och nya kyrkbyggnader bidraga nu till stadens prydnad.

Natten mellan söndagen och måndagen, 6 och 7 oktober 1878, utbröt eld i tyska kyrkans torn. Brandkåren alarmerades genast och anlände snart till platsen. Efter någon stunds dröjsmål, orsakadt af att gallerportarne till kyrkogården voro stängde, infördes slangar i torntrappan, som till sin nedre del var af sten, men manskapet kunde icke komma ofvan för denna del af trappan, enär fortsättningen, som var af trä, redan fattat eld. Branden fick således ohäjdadt gripa omkring sig, och det dröjde ej länge förr än tornspiran var omgifven af lågor som med sitt sken belyste en stor del af Stockholm. Klockan half fyra på morgonen började spiran att svigta och ungefär en kvarts timme därefter störtade den med ett väldigt dån öfver kyrkans tak samt de närmaste delarne af kyrkogården och Tyska brinken. Ringklockorna hade redan förut fallit på kyrkans hvalf, där de sedan påträffades till en del nedsmälta. Efter spirans fall fick branden fritt lopp i kyrkans höga takresning, och det såg ganska hotande ut för de omkringliggande husen, hvilka redan voro till större delen utrymda. Att icke en stor del af gamle sta'n då gick upp i rök, är förvånande, men otvifvelaktigt har man dess bevarande att tacka den raska och utmärkt ledda brandkåren. Ett hus på Tyska brinkens norra sida antändes flera gånger, men elden släcktes genast, och de öfriga byggnadernas antändning förekom genom ymnig pågjutning af vatten. Klockan half sex på morgonen var elden begränsad och hade då inskränkt sig till tornet och kyrkans takresning, hvar emot kyrkans inre, tack vare de gamla takhvalfvens fasthet, icke tagit annan skada än den jämförelsevis obetydliga genom vattnets nedträngande. De tunga messingskronorna hade dock fallit ned och krossats, och orgelverket var skadadt.

Rörande eldens uppkomst har ingenting kunnat utrönas. Kyrkan var brandförsäkrad för 528,000 kr. och den lösa egendomen för 11,000. För den förra erhöles i brandskadeersättning 186,469 och för den senare 1,300 kr.

Grunden till det nedbrunna, rätt vackra tornet, uppgifves vara lagd redan af Johan III, men detta är ganska ovisst. Säkert är däremot, att byggnaden företogs 1613 och fullbordades 1618, då tornet erhöles en höjd af 222 fot. Den som uppgjort plan och utfört byggnaden var mästern Herbert Gilliusson, byggmästare på Stockholms slott, bror till den Gerard Gilliusson som bygde de präktiga tornspirorna på Upsala domkyrka, hvilka förstördes i branden 1702. År 1705 undergick tornet en grundlig reparation, hvarvid de små torn eller pyramider, som funnos i hörnen, uppfördes och försågos med Karl XII:s namnchiffer. I tornet funnos fem klockor, af hvilka den största vägde nära 28 skeppund. Till tornets märkvärdigheter hörde ett klockspel, det enda i sitt slag i Sverige, förfärdigadt i Amsterdam 1663 af hamburgaren Frantz Hemony och köpt af tyska församlingen för 3,534 riksdaler specie. Därpå spelades första gången den 18 juli 1666. I början spelades hvar dag, men senare, med undantag af större högtidligheter, blott hvar tisdag och fredag kl. $\frac{1}{2}$ 12—12 på dagen.

Efter denna brand började den ganska förmögna församlingen att tänka på tornets återuppförande, och många olika förslag väcktes. Några af dem voro alt annat än konstförståndiga, enär de alldeles icke togo hänsyn till kyrkans arkitektur. En täflan utlystes, och i kyrkan anordnades en utställning af inkomna omkring 150 ritningar, hörande till 31 olika förslag, de fleste af tyske byggkonstnärer. Åtskilliga af dessa ritningar visade ett gotiskt torn, hvilket bland sakförståndige väckte förundran och ovilja, enär ett sådant icke kunde passa i hop med en kyrka från senrenässansens dagar. Bland dem som offentligt gjorde sin insaga mot en så tokig arkitektonisk tillställning var Chr. Eichhorn, som i Ny Illustrerad tidning 1879 skref: »Den resliga tornspiran var af ålder en sådan prydnad för staden och så egendomlig i jämförelse med dennes öfriga moderna eller fula torn» (Klara nya torn fans icke då ännu) »och kupoler, att hvarje försök att vid nybyggandet borttaga eller väsentligen ändra hennes resning säkerligen skulle af stockholmarne ses med ogillande och i själfva verket vore en vandalism både mot byggnaden och hufvudstaden.»

Detta uttalade verkligen hvad hela Stockholm tänkte i den saken, och en så allmänt utbredd åsigt verkade, att om vederbörande hade haft förkärlek för ritningarna i gotisk stil, öfvergafs likväl detta.

Såsom ett önskningsmål hade ock uttalats, att staden skulle låta rifva de tre egendomar vid Vesterlånggatan som sträcka sig upp mot Prestgatan och skymma kyrkans västra sida, i hvilket fall tyska kyrkorådet lär ha varit villigt att taga bort de missprydande grafkoren mellan kyrkogården och Prestgatan hvilka tillkommo 1734 och 1735. Om denna önskan vunnit framgång, hade en liten, väl behöflig öppen plats bildats i denna trångbodda del af den inre staden, och kyrkan

framträdtt bättre. Ingenting i det afseendet har dock sedermera afhörts.

Gudstjänst kunde under någon tid efter branden icke hållas i det skadade templet, utan egde rum i Finska dertill benäget upplåtna kyrkan, men den 17 oktober började byggmästaren E. Thavenius med uppsättande af ett provisoriskt tak, och påföljande juldag uppläts Tyska kyrkan åter till gudstjänst.

Redan den 10 oktober hade kyrkorådet beslutat tornets återuppbyggande och utlyst den ofvan nämnda täflan mellan hugade arkitekter, bland hvilka R. Gressner i Hamburg erhöll första priset, 600 riksmark, samt G. Clason och C. A. Ahlborn det andra, 300 kr. Ett extra pris på 400 riksmark tilldelades A. Pieper i Köln. Prisdömaren voro hofintendenten A. Nyström, slottsintendenten E. Jacobsson, arkitekten H. F. Holmgren samt af kyrkorådet pastor Kittan och ingenjör C. A. Bergling.

Oaktadt de prisbelönda ritningarnas förträfflighet, ansåg kyrkorådet sig likväl höra inhemta någon framstående byggmästares råd samt anmodade därför kungl. preussiska geheimerådet, professor F. Adler i Berlin att infinna sig i Stockholm. Detta skedde dock först sedan underhandlingarna med en mycket framstående svensk arkitekt icke ledt till det åsyftade ändamålet. Professor A. T. Gellerstedt hade nämligen, utan att deltaga i täflingen, uppgjort en högst tilltalande eskiss till kyrkans restaurerande, men därefter, otvifvelaktigt på goda grunder, dragit sig tillbaka. Då professor Adler kom till Stockholm och fick se nämnda skiss, uttryckte han sin stora förtjusning öfver den samt lär ha utropat: »Hvarför har ni kallat hit mig, då ni har en så utmärkt ritning?» Det var dock då för sent att göra upp något med professor Gellerstedt, och på det sättet gick den svenska byggnadskonsten miste om ett mästerverk, hvilket utan tvifvel, enligt sakkunnigas intyg, tagit sig ännu vackrare ut än det nuvarande tornet.

Emellertid uppgaf professor Adler sin landsman, kungl. preussiske byggnadsrådet, professor Raschdorff i Berlin, såsom den nu mera lämpligaste arkitekten, och erhöll ingenjör Bergling därför uppdrag att resa till Berlin och söka vinna honom för saken. I oktober 1879 inträffade professor Raschdorff i Stockholm och meddelade sig med kyrkorådet. I därpå följande november skickade han in den första eskissen, och i mars 1880 beslöt församlingen, att tornbyggnaden och kyrkans återställande skulle ske i öfverensstämmelse med Raschdorffs planer och ritningar. Kyrkorådet beviljades att för byggnaden förfoga öfver tillgängliga medel samt, om så behöfdes, upptaga lån på högst 75,000 kr. I september samma år gillades och stadfästes ritningarna af kungl. maj:t.

I januari 1881 antogs ingenjör L. J. Hammar till entreprenör för tornets järnkonstruktion mot 35,000 kr. I mars samma år uppdrogs tornets alla murarbeten för 98,000 kr. åt byggmästaren C. H. Hallström, och i därpå följande maj godkändes firman J. G. Grosse's i Dresden anbud att mot ett pris af 36,790 riksmark gjuta fyra nya ringklockor. Till biträdande arkitekt utsågs C. Sandahl, och ingenjör Bergling åtog sig att såsom kyrkorådets ombud öfvervaka arbetet.

Elden hade förstört tornet ända ned till murkronan, men man hade hoppats att det nya tornet skulle kunna resas på den kvarstående muren. Detta visade sig dock omöjligt, och murverket måste därför rifvas ända ned samt till och med ny grund läggas, hvilket ökade

kostnaderna med 10,000 kr. Då således en fullständig nybyggnad skulle företagas, egde grundstenens högtidliga nedläggning rum den 14 april 1882 i närvaro af ärkebiskop Sundberg, tyska sändebudet R. von Pfuel, öfverståthållaren, frih. af Ugglas, ordensbiskopen Grafström, underståthållaren Bråkenhjelm, polismästaren Granström och tyska legationssekreteraren F. von Pourtalès.

Kyrkorådet utgjordes då af ingenjör C. A. Bergling, nederländske generalkonsuln O. Blanck, tyske generalkonsuln W. von Redlich, fabrikör F. Grumme, pianofabrikanten L. Stawenow och grosshandlaren H. Stange. Kyrkorådets sekreterare var hr G. Lohoff. Hederspresident var generallöjtnanten grefve C. M.

Tornets murstomme var färdig på eftersommaren 1883. Den är bygd af fogstruket tegel med rika orneringar af grå gotlands-sandsten, ett vackert arbete alt igenom. Under 1884 fullbordades tornets järnkonstruktion, och kopparbeklädnaden påsattes. Alt koppararbete är gjordt på A. Lindströms verkstad, och visar med mångfaldiga prydnader stor skicklighet i utförandet af fina och svåra detaljer.

På spiran, som är af bessemerstål, uppsattes den 13 sept. 1884 den 5 fot långa, 3 tot höga, af drifven koppar förfärdigade och förgyllda tuppen. I slutet af oktober s. å. syntes spirans spets svigta under intryck af stark blåst. Den nedtogs då och förkortades något, sedan man hos meteorologiska anstalterna i Stockholm och Upsala begärt upplysning om, huru stor vindstyrka borde beräknas.

De nya kyrkklockorna anlände till Stockholm i september 1884. Den största af dem väger öfver 200 centner och är prydd med en medaljong med Oscar den andres bröstbild samt ärkebiskopens, kyrkoherdens och kyrkorådets namn. På alla fyra klockorna läsas tyska bibelspråk. I tullafgift för dessa klockor erlades

Tyska kyrkan.

L. Björnstjerna, till hvars ära kyrkorådet sedan lät prägla en guldmedalj som högtidligen öfverlemnades på grefvens sjutionde födelsedag den 20 november 1887. R. A. Kittan var kyrkoherde, men lemnade Stockholm redan innan tornet var färdigt och efterträdades af J. P. Kaiser, som inställdes i ämbetet den 6 oktober 1884.

3,000 kr. Den 9 november 1884 invigdes klockorna, hvars vackra klang väckt stockholmares beundran.

Det nya, af J. H. Addicks, »stadsurmakare» i Amsterdam, förfärdigade klockspelet, som kostar 30,750 kr. och hvarför i tull erlades 2,400 kr., anlände till Stockholm hösten 1887, uppsattes, afprovades och befans mycket lyckadt, men har ännu ej användts.

Urverket är förfärdigadt hos G. W. Linderoth och kostar 3,300 kr.

Tornets höjd är 325 fot, således 25 fot högre än Riddarholmstornet, och däraf komma 200 fot på spiran. I juni 1885 besiktigades tornets järnkonstruktion och i april 1886 afsynades kopparbeklädningen.

Återställandet af själfva kyrkan ut- och invändigt fortgick till hösten 1887, hvad det inre vidkommer under ledning af prof. M. Isæus. Byggmästaren J. E. Thomas har verkställt byggnadsarbetet, C. Grabow målningen och H. Chemnitz förgyllningen. De gamla taflorna ha restaurerats af G. Hafström. Alt i kyrkans inre lyser nu fint och prydligt. Den med rika figurorneringar af marmor utrustade predikstolen har befriats från det lager af hvitmenande, hvilket under långa tider dolt hans skönhet, som nu, tack vare Antonio Ballio, den konstförfarne, nu mera i Stockholm bosatte venetianaren, framstår i all sin glans.

Det nya, 30 stämmor starka orgelverket är ett utmärkt arbete från Åkerman & Lund, och har hr Lund särskildt kostnadsfritt lemnat en dertill hörande *tuba mirabilis*.

Flera församlingsmedlemmar ha skänkt utmärkt vackra och dyrbara prydnader. Så har fru Meeths förärat kyrkan en hos Handarbetets vänner förfärdigad altarduk af stort värde. Hr och fru Meeths ha gifvit två fönstermålningar. Två andra sådana äro skänkta af hr Friedrich Knoch, bageriegare vid Götgatan; ett måladt fönster har gifvits af hr C. Becker i firman Rügheimer & Becker, ett af konsul E. Lindström, ett af grosshandlaren R. Schumburg. Alla dessa utmärkta konst- och industriverk kosta stora summor och äro förfärdigade i München.

Den 6 november 1887 skedde en högtidlig invigning af den restaureerade kyrkan, då konungen jämte prinsarne Oscar och Carl sutto i den ståtliga kungastolen.

* * *

Nästan samtidigt med tyska tornbyggandet företogs motsvarande på Klara kyrka. Redan länge hade stockholmarne i allmänhet och invånarne i Klara församling i synnerhet uttryckt sitt missnöje med den fula hufven på tornet, ett ledsamt minne, vare sig af dålik smak i arkitektur eller af bekymmersamma ekonomiska omständigheter eller af bäggedera, men som borde aflägsnas och ersättas af ett värdigare byggnadsverk. Allra hälst borde detta utsträckas äfven till den öfriga kyrkan.

Den nu varande Klara kyrka är under Johan III uppförd på återstoden af det nunnekloster, som Magnus Ladulås lät anlägga norr om det Stockholm som då ännu var i sin första uppkomst. Det gamla spetsiga tornet var 332 fot högt, af hvilka 210 fot kommo på själfva spiran. Det lär dock ha befunnits vara för svagt och bygdes om under Gustaf II Adolf. År 1717, den 8 september, ned-

slogs af en stark västlig vind spetsen af tornet tillika med tuppen och korset. De senare uppsattes åter den 27 juli 1722, då Mårten Gras, gesäll hos kopparslagar-åldermannen Seltke, klättrade upp med tuppen, fäste honom på hans plats, aflossade ett par pistolskott under den på kyrkogården samlade folkmassans fröjderop och »kom äntligen helskinnad neder», men ett par veckor därefter föll han från tornet, där han hade något arbete, och slog i hjäl sig. Året därpå slog åskan ned i tornet, där det brann i ett par timmar, men sedan släcktes utan »vidare våda för kyrkan».

Den stora branden, som den 8 juni 1751 lade en stor del af Norrmalm i aska, förderfvade ock mycket af Klara kyrka. Det höga, spetsiga tornet fattade eld och föll ned, koppartaket smälte, altare,

Klara kyrka.

predikstol, minnesvårdar, »till och med de dödas ben i grafvarne förtärdes af lågorna.» Men redan ett par veckor efter denna förskräckliga eldsvåda började man åter sätta kyrkan i stånd, och arbetet fortgick i nära två år, så att hon påskdagen 1753 kunde åter öppnas för gudstjänst. Då försågs tornet med ofvan nämde huf, hvilken ända till vår tid intagit en så olyckligt bemärkt plats bland Stockholms byggnadsverk.

Sedan arkitekten H. Zettervall, redan innan han flyttade till Stockholm, på anmodan utfört ritning till ej blott tornets, utan hela kyrkans omgestaltande i värdigt skick samt saken mycket dryftats, beslöts på en kyrkostämma i början af juni 1882, att nytt torn skulle uppföras i enlighet med nyss nämnda ritning, men kyrkan blifva såsom dittills. Det är dock att förmoda, det kyr-

kans hela rekonstruktion skall en gång fulländas, så mycket mera som i kongl. maj:ts resolution tornbyggnaden medgifves med vilkor, att hela kyrkans förändring i öfverensstämmelse med Zettervalls ritning företages »inom en ej allt för aflägsen framtid.»

Arbetet med tornets ombyggande började på våren 1883 och förestods af professor G. Dahl såsom öfvervakande arkitekt samt utfördes under byggmästaren A. M. Svenssons ledning. Den 10 februari 1884 nedtogs den gamla torntuppen, som sedermera begagnats, ehuru förändrad, för den nya byggnaden.

Företaget utfördes med lika mycken raskhet, som insigt och omsorg. I slutet af juli 1885 afslutades murningsarbetet å själfva tornet, som är klädt med rödt, eldfast tegel, siradt med listverk af finhuggen granit.

Den höga spiran restes på eft par månader under det murningsarbetet på tornet ännu fortgick, och samtidigt uppsattes äfven de fyra hörntornen, hvartdera omkring 55 fot högt. Den gamla, omförgyllda och något förändrade tuppen intog den 30 juli 1885 sin upphöjda plats, 350 fot öfver marken, af hvilka 171 komma på muren och 179 på tornspiran. Klara torn är det högsta i Sverige näst efter Linköpings domkyrkas, som håller 354 fot.

Herr A. Lindström, som besörjde kopparslagarearbetet, öfvervakade själf uppsättningen och klättrade upp i höjden, oaktadt han ingalunda är ung — han var med såsom taktäckare på Ridderholmskyrkan redan år 1841 — samt ej eger mer än *en* hand.

Klaratornet var fullständigt färdigt till sommaren 1886, då tornuret, förfärdigadt hos G. W. Linderoth, uppsattes, och urtaflorna infattades i de å J. & C. G. Bolinders mekaniska verkstad gjutna ramstyckena.

De af kyrkorådet utsedde komiterade till byggnadens öfvervakande voro protokollssekreteraren V. Tempelman, byggmästaren E. Thavenius, grosshandlaren G. R. Sundström och snickaremästaren K. Edberg.

Och nu återstår endast att ändra själfva kyrkan i öfverensstämmelse med tornet!

* * *

Under det Tyska och Klara kyrkor försetts med nya, ståtliga torn till prydnad för nya Stockholm, har en annan församling, Jakobs och Johannis, kostat på sig en helt och hållet ny kyrka. Den gamla var onekligen alt för litet tidsenlig. Den lilla träbyggnaden med mera breda än höga, med utanluckor försedda fönster, med från det branta taket utspringande vindskupor och all torftighet för öfrigt var den helgedom, i hvilken en af hufvudstadens församlingar i mer än 200 år förrättat sin gudstjänst, men som i vår tid måste utdömas. Bland folket berättades, att kyrkan från början varit en bondgård, hvilket nog *kunde* bära syn för sägen, men likväl icke var sant. Byggnaden hade verkligen uppförts till gudstjänsthus, om ock i början förnämligast till »mera beqvämlighet vid likfärder», men från slutet af 1600-talet tillökad och »förbättrad» i ungefär det skick den sedermera fortfarande såsom annexkyrka till St. Jakob.

På hösten 1881 inbjöd Jakobs och Johannis församlings kyrkoråd hugade arkitekter att deltaga i täflan om ritningsförslag till en af församlingen påtänkt ny kyrka som skulle uppföras på Johannis kyrkogård. Vid täflingstidens utgång, den 31 december 1881, hade sex förslag inkommit. Den nämnd som tog dessa förslag i betraktande och i mars 1882 gaf sitt utlåtande, bestod af då varande intendenten, nu mera öfverintendenten H. Zettervall, slottsintendenten, prof. E. Jacobson, byggmästaren E. Thavenius, kyrkoherden E. Bergman och hofapotekaren W. Sebardt, de två sist nämde i egenskap af kyrkorådsmedlemmar. Första

priset, 1,000 kr., tillerkändes arkitekten Carl Möller, en af våra yngre byggkonstnärer (född 1857), hvilken hösten förut hemkommit från den studieresa han under två och ett halft år företog hufvudsakligen i Frankrike och Italien. Andra priset, 500 kr., erhöll en annan af de unge, Ludvig Peterson, som då var statens resepenionär och hemkom först 1883.

I april 1882 erhöll Carl Möller af kyrkorådet uppdrag att i öfverensstämmelse med eskissen utarbete fullständiga hufvudritningar, hvilka aflemnades på våren 1883 och i maj samma år antogos af församlingen på allmän kyrkostämma. De nya ritningarna vunno kungl. maj:ts stadfästelse den 14 september 1883, af en egendomlig tillfällighet just på dagen ett hundra år efter det högtidliga grundläggandet af den under Gustaf III:s tid påbörjade Johannis kyrka som sedermera aldrig kom till stånd och hvars grund församlingen ålades att borttaga. Härefter utarbetades förslag till arbetskontrakt, och kyrkans byggande utlystes på entreprenad.

I mars 1884 antogs ett af byggmästaren C. A. Olson ingifvet anbud om utförande af kyrkans grund och granitsockel, äfvensom uppförande af terrassen och de båda begravningskapellen i huggen östgöta sandsten samt den mellan dessa belägna stora, 42 fot breda, granit-yttertrappan med tillhörande planer, alt för ett pris af 71,000 kr. Det säges dock, att detta arbete sedermera kostat entreprenören öfver 100,000 kr.

Kyrkans högtidliga grundläggning egde rum, i närvaro af konungen, åtskilliga myndigheter och framstående samhällsmedlemmar, den 29 maj 1884, och samma års höst voro såväl grund som granitsockel färdiga. På våren 1885 började uppförandet af själfva kyrkan, hvilket arbete också utlystes på entreprenad till den minst fordrande. Ett anbud å 367,000 kr. af byggmästaren N. Anderson från Malmö hade antagits. Detta anbud innefattade utförandet af hela kyrkan ofvan granitsockeln med undantag af alt glas och all målning samt all inredning, klockor och klockstolar, urverk och urtaflor, äfvensom de två figurerna, Moses och Johannes, som skola ställas å ömse sidor om hufvudportalen.

Arbetet har sedan dess bedrifvits uteslutande under den blidare årstiden och alldeles legat nere mellan 1 november och 15 april hvarje år. Då det åter nedlades hösten 1887, hade det hunnit till sidoskeppens fulla höjd rundt om kyrkan, och tornet reste sig 85 fot öfver terrassen. Afsigten är att under innevarande år få byggnaden under tak och att tornet då skall ha nått en höjd af 200 eller 250 fot. Man anser, att kyrkan skall kunna vardas fullt färdig till hösten 1889.

Kyrkan är belägen i nordligaste hörnet af Johannis kyrkogård, på en höjd af 93 fot öfver Slusströskeln. Hon har sin längdaxel nästan i norr och söder, med tornet åt söder och koret i motsatt väderstreck, samt utgöres af ett treskeppigt långhus med månghörnigt kor, och är en delning från koret afskuren af ett tvärskepp af samma bredd som hufvudskeppet. Största längden utvändigt är 210 och bredden är 113 fot. Invändiga längden är 160 och det treskeppiga långhusets bredd invändigt 64 fot. Höjden invändigt i hufvud- och tvärskepp är 71 fot, men stiger i själfva korset till 74. Sidoskeppens invändiga höjd är 43 fot.

Hufvudskeppets taknock ligger 105 fot öfver terrassen och krö-

nes af ett fyra fot högt smidesjärngaller. Tornets höjd är 305 fot och takryttarens 180 fot. I tornet är inrymd en orgelläktare med plats för en kör af 50 eller 60 personer. Dessutom finnas två mindre läktare i transeptet.

Byggnaden, i tolfhundralets gotik, är uppförd af tegel, hufvudsakligen från Börringe i Skåne. Utvändigt förekommer å teglet endast *en* färg: starkt röd, invändigt åter äro pelarne, hvalfringarne och hvalfstrålarne m. fl. konstruktiva delar utförda i blågrått och rödt tegel, under det att alla murytor göras i gult tegel med dekorationer, friser, fönsteromfattningar m. m. i rödt. De mellan hvalfstrålarne instuckna hvalfkuporna muras af porös s. k. sågspånstegel, putsas och målas enkelt. I stampadt cement göras alla fall, lister, kapitäl, basar, socklar, pinaklar, krabbor, korsblommor, fönstrens masverk, utkastare o. s. v.

Tornspiran muras till hela sin höjd i tegel i trenne färger: rödt, gult och brunt, af hvilka det senare är saltglaseradt. Yttertaket täckes med engelsk skiffer i mönster af två färger, med nock och fotbleck af koppar. Takryttaren täckes helt och hållet med koppar.

Alla fönster förses med blyinfattade glasmålningar från firman F. X. Zettler i München. I fyra af korets fem fönster framställas de tolf apostlarne (tre i hvar fönster) och i det femte Kristus på korset med de sörjande kvinnorna. I det ena transeptfönstret framställes i stor grupp Kristi födelse med de tre vise männen och en profet i hvar och ett af ytterfälten, alt under rika baldakiner. Samtliga glasmålningar kosta 30,000 kr., fullt färdiga och insatta, hvilka penningar framlidne kyrkoherden Lundberg under sina senare lefnadsår insamlade.

Johannis kyrka.

Altare, predikstol och orgel förfärdigas i rikt skuren ek med sparsamma förgyllningar. Kronor för elektriskt ljus (glödlampor) komma sannolikt att göras i smidt järn.

Hela kyrkan anses komma att kosta mellan 650- och 700,000 kr. och varder otvifvelaktigt ett af de vackraste bevisen på att arkitekturen i Stockholm under de senaste åren beträddt den riktiga väg, på hvilken vi i ett föregående kapitel fäst uppmärksamheten, samt har till sitt förfogande så talangfulle och omsorgsfulle konstnärer som Carl Möller och de redan förut omnämde unge arkitekterne.

* * *

Ännu har S:t Nicolai eller Storkyrkoförsamlingens kyrkoherde titel af pastor primarius och är ordinarie præses i stadskonsistoriet, hvarigenom församlingen fortfarande räknas såsom den främsta bland de åtta territorialförsamlingarna; men denna kvarlefva från den tid, då »staden inom broarna» var det egentliga Stockholm och då kyrkoherden där kallades *pastor civitatis*, har nu mera föga att betyda. Visserligen är kyrkan i den församlingen Stockholms ej blott äldsta, utan äfven största och åt minstone i sitt inre genom gamla monument, konstverk och prydnader af många slag intressantaste, men församlingens folkmängd är den minsta af alla territorialförsamlingarnas och stadd i aftagande. År 1880 var invånareantalet 13,348, år 1885 hade det gått ned till 12,422 och 1887 till omkring 11,500, under det öfriga församlingars, med undantag af Klara, tillväxt.

Carl Möller.

Under sådana förhållanden och då Storkyrkoförsamlingens ytvidd upptager endast omkring 37 hektar, kunde det tyckas såsom pastoratvården där icke skulle kräfva så stora ansträngningar som i de öfriga territorialförsamlingarna, af hvilken den där näst minst befolkade, Klara, har öfver 18,000 invånare på en yta af 61 hektar samt den folkrikaste, Ladugårdslandet, öfver 40,000 på öfver 200 hektar. Storkyrkoförsamlingen har likväl endast en ordinarie prestman mindre än sist nämnda, men en sådan *mer* än Klara, och räknar man alla tjänstgörande prester i de respektiva församlingarna, finner man att Storkyrkan har största antalet, nämligen åtta, under det Ladugårdslandet med sin tre och en half gånger så talrika folkmängd har blott sju.

Staden inom broarne, Stockholms första rote, öfvergår allt mera till en *city* af samma slag som Londons äldsta stadsdel, med köpmanskontor, banker och handelsbodas, under det bostadslägenheternas antal minskas. Ämbetsmannaverlden har fortfarande här sina tjänsterum, men ej sina hem, och »Skeppsbroadeln» finnes numera icke uteslutande vid Skeppsbron, utan snarare i Östermalms nya kvarter; men den gamla stadsdelens åldriga, om ock i sitt yttre genom ombyggnader försämrade kyrka bibehåller sitt gamla anseende och släpper icke af sin herdes företrädesrättigheter. Det är dock icke på grund af dessa, utan till följd af personliga egenskaper, att då den som nu har rätt att inför altaret bära den präktiga »pastor-primariikåpan» uppträder i predikstolen, är han säker att finna kyrkan fylld af uppmärksamma åhörare, som ej blott tillhöra Storkyrkoförsamlingen, utan komma från alla delar af hufvudstaden.

F. A. Fehr, fil. doktor och teologie kandidat, hvilken 1884, vid tretiofem års ålder, tillträdde ämbetet, är den fyrtiosjätte kyrkoherden i Storkyrkan sedan reformationen. Af hans tretio närmaste företrädare ha tjugu upphöjts till biskopar och bland dem tre till ärkebiskopar.

F. A. Fehr.

Storkyrkoförsamlingen hade från gamla tider att välja kyrkoherde, men år 1636 stadgade Drottning Kristina, att församlingen egde med biskopens ja och samtycke kalla och välja på några kvalificerade personer, hvilka sedermera skulle af staden och biskopen presenteras konungen att därpå utse och förordna en. Ett k. bref af 1785 föreskrifver, att »Consistorium skall åligga, att då vacanser till kyrkoherdeämbetet i Stockholms stads storkyrkoförsamling inträffa, sådant hos kungl. maj:t anmäla och konungens ordres afvakta.» Lönen är 8,000 kr. Dessutom 250 tr kronotionde såsom præses i konsistoriet samt efter fyllda 60 år och 15 års tjänst i församlingen 1,500 kr. tillägg.

Komministrarne i denna församling äro tre, af hvilka den äldste, C. D. Bersén, är född 1808 och Stockholms presterskaps senior. Lön 4,720 kr.

* * *

I rang närmast efter Storkyrkoförsamlingen kommer sedan gammalt S:t Klara församling, sydvästra norrmalm, hvars kyrkoherde är vice præses i stadskonsistoriet. Den församlingens yttinnehåll uppgår till, såsom redan är nämnt, omkring 61 hektar med en folkmängdstäthet af 300 på hektar.

Den nyss nämde delen af Norrmalm jämte Helgeandsholmen tillhöra i kommunalt afseende stadens andra och tredje rotar, men i ecklesiastikt, hvilka i Stockholm ha mycket gemensamt och ofta sammanblandas, Klara församling och har sin territorial-gudstjänstlokal i Klara kyrka. Församlingen är regalt pastorat, hvilket under olika tider innehafts af många framstående prestmän. Efter ordensbiskopen och öfverhofpredikanten Th. F. Grafströms fränfälle 1883, utnämndes hofpredikanten K. G. Ljungman 1884 till kyrkoherde och gjorde sig mycket omtyckt både såsom predikant, enskild prest och ledare af församlingens angelägenheter, men afled redan 1886. Nu är C. A. E. Strandell kyrkoherde. Lön 10,403 kr. Klara församling har två komministrar. Lön 4,700 kr.

K. G. Ljungman.

* * *

Stockholms tredje församling efter den gamla, ännu officiellt iakttagna ordningen är S:t Jakobs, sydöstra delen af Norrmalm, i äldre tider äfven kallad Östermalm, hvilket visar, att stadsdelars uppkallande efter väderstrecken icke är någon tillförlitlig benämning för framtiden. Med S:t Jakobs är S:t Johannis förenad, sedan den sist nämnda förut varit samt i en ej aflägsen framtid sannolikt åter varder själfständig. Nu bilda de två församlingarna Stockholms sjunde och åttonde rotar.

Sammanlagdt ega de två förenade församlingarna en ytvidd af 156 hektar och en folkmängd vid 1887 års slut af öfver 26,000 personer, hvilket sedan 1880 är en tillökning af öfver 5,000, som i synnerhet faller på Johannis församling.

A. E. Bergman.

Jakobs första kyrka ansågs vara uppförd redan på 1300-talet och nedref på Gustaf I:s befallning för att icke lemna skydd åt en belägrande fiende. Den n. v. kyrkan började byggas under Johan III:s tid, fastän hon icke fullbordades förr än 1643. Tornet var då försedt med hög spira, men antändes af åskan och nedbrann 1723 jämte två mindre torn. Det nu varande tornet uppfördes på 1730-talet.

De två församlingarna utgöra ett regalt pastorat, hvars innehafvare sedan 1882 är hofpredikanten, d:r A. E. Bergman. Komministrarne

äro tre, af hvilka N. J. Stahre tjänstgjort där sedan 1855. Kyrkoherdens lön är 9,500 kr. Komministerlönen är 4,500.

* * *

Ehuru icke tillhörande territorialförsamlingarna, har dock S:t Gertruds eller Tyska församlingen sedan gammalt fjärde platsen bland Stockholms hufvudkyrkor. Hon har omkring 2,300 medlemmar.

Församlingen undfick privilegium genom ett kungl. bref af den 8 mars 1571, men räknar sin egentliga tillvaro från början af 1600-talet. Tysk Guds-tjänst hölls här dock redan strax efter reformationen, men på olika ställen. År 1607 uppläts det mycket bekanta S:t Gertruds kapell åt tyska församlingen, som snart bygde om kapellet i förstoradt mått och 1642 fullbordade byggnaden. Församlingen egde rättighet att ha två kyrkoherdar, af lika värdighet, af hvilka dock den ene kallades *pastor primarius*, och af denna rättighet begagnade sig församlingen ända till 1817, då pastor primarius d:r Hackenburg afled, hvarefter ett kungl. bref medgaf, att församlingen kunde få hålla blott en kyrkoherde, hvilken där-efter utnämnes af kungl. maj:t. Han är ledamot af Stockholms stads konsistorium och har till sitt biträde i pastoralvården en adjunkt.

Såsom förut nämndt, är J. P. Kaiser sedan 1884 Tyska församlingens kyrkoherde. Han är till lefnadsåren yngst bland »konsistorii assessorer» och tillträdde sin befattning vid 32 års ålder.

J. P. Kaiser.

* * *

Den femte i rang bland Stockholms församlingar är Maria Magdalena, som upptager västra delen af Södermalm med en ytvidd af 296 hektar, omfattande de femtonde och sextonde rotarne, och med en folkmängd af omkring 30,000.

I äldsta tider hörde hela Åsön, n. v. Södermalm, till Maria kyrka, hvilken skall ha varit en oansenlig byggnad, som nedrefs 1527, samtidigt med Jakobs och af samma orsak, eller, såsom Rüdling uttryckte sig, som »Konung Gustaf I, Glorwyrdigst i Åminnelse, för wiktiga Orsaker skull, låtit demolera och i Grund nederrifva». Ny kyrka skulle åter uppbyggas af Johan III, fullbordades dock först 1634 och förbättrades sedan vid flere tillfällen samt försågs med en, 1733 fulländad, pryddlig tornbyggnad med hög spira. Den stora branden den 19 juli 1759, hvilken förstörde omkring 300 hus på Södermalm, ödelade också kyrkan. Hon bygdes åter upp, men i föga lyckad stil och vardt färdig 1763. Det nya, mer än vanligt fula tornet fullbordades 1825. För Maria församling återstår att följa Klaras föredöme och skaffa sig ett nytt torn i öfverensstämmelse med det vackra som nedbrann 1759.

Församlingen har rätt att själf tillsätta sin kyrkoherde, hvilket privilegium uppgifvits grunda sig på den oförsagda fosterlandskärlek, södermalmsborna visade under befrielsekriget mot danskarne, då Gustaf Vasa belägrade Stockholm, en obestyrkt sägen. Rättigheten meddelades af Gustaf II Adolf 1626.

Kyrkoherde sedan 1886 fil. d:r, teol. kand. J. A. Sjöstrand. Lön 8,400 kr. Vid 55 år och 15 års tjänst tillägg 1,500. De två komministrarne 4,400 kr.

* * *

J. A. Sjöstrand.

Katarina, den sjätte i ordningen bland de stockholmsförsamlingar som äro företrädta i stadskonsistoriet, omfattar östra delen af Södermalm med 283 hektar mark och nära 35,000 invånare, således den till folkmängden näst största församlingen samt till omfånget inom stadsplanen största, upptagande tolfte, trettonde och fjortonde rotarne.

Det gick långsamt med bebyggandet af Södermalm, och först 1654 delades den förstaden i två församlingar. Då förordnades också, att en kyrka, »Catharina kallad», skulle byggas där det, till minne af Sturelikens uppbrännande 1520, år 1576 upprättade Sturekapellet stod. Kyrkan grundlades 1656 och bygdes efter Jean de la Vallée's ritning. Den förste kyrkoherden var magister Petrus Arenbechius, men först på 1670-talet fullbordades kyrkbyggnaden och intill dess hölls gudstjänst i en tillfällig »brädkyrka». Den nya kyrkan berömdes mycket för sitt präktiga utseende, men var, att döma efter utbildningen i Dahlbergs *Suecia*, ganska tillkrånglad och i saknad af jämnmått. Emellertid förtäljer Rüdling:

»Fordom, när denna Kyrkian stod i sitt fullkomliga stånd, var hon en af de skönaste Kyrkior, som nu för tiden i Stockholms stad finnas; Men år 1723, den 1 Maji, på Philippi Jacobi dag, som eljes kallas Walborgs-Messodagen, afbrändes hon (jemte några hundrade vackra hus och gårdar) ned till grunden, så at allenast tome murarne stodo qvar och de dödas lik i grafvarne med uppbrunno; dock vardt hon strax efter branden åter reparerad och å nyo solenniter invigd år 1724, den 18 Novembris.»

Den nya kyrkan bygdes mycket enklare och med bättre jämnmått i del hela. Öfver den vackra kupolen restes, efter Göran Adelcrantz' ritning, ett torn, som ännu i dag utgör Stockholms stolthet.

Församlingen är regalt pastorat, hvars innehafvare sedan 1879 är fil. d:r, teol. kand. C. A. E. Landqvist. Kyrkoherdelönen 7,500 kr. Hvardera af de två komministrarne har 3,440 kr.

* * *

C. A. E. Landqvist.

Kungsholms församling omfattar stadens fjärde och sjuttonde rotar samt upptager hela Kungsholmslandet ända ut till Tranebärgsbro och dess utom ett litet hörn (f. d. Blekholmen) af Norrmalm. Ytvidden uppgår till 374 hektar, och folkmängden utgör något öfver 22,000 personer ifrån att vid årtiondets ingång ha varit icke fullt 14,000, således en tillökning på 1880-talet af minst 50 procent. År 1855 voro blott 3,639 personer mantalsskrifna i Kungsholms församling.

Munkliden eller Munklägret, utmarker till stadens kloster och Helgeands-hus, indrogs jämte andra klostergoods till staten af Gustaf I, men 1644 och ytterligare 1647 donerades holmen till Stockholms stad, hvarefter den började bebyggas. Traktens få invånare hade först hört till Solna församling, sedan jämte denna till Storkyrkan, hvarifrån Solna dock åter söndrades, och 1643 lades Munklägret under Klara. Men då befolkningen tillväxte, skulle där bildas en egen församling med kyrka, och tillsvidare hölls från 1672 gudstjänst i en äfven till skola upplåten träbyggnad, hvilken förut begagnats till klädesfabrik och som låg vid hörnet af Handverkaregatan och n. v. kyrkogården. Den förste kyrkoherden var magister Jakob Lille. Vid den tiden fick holmen namn af Kungsholmen, hvilket ej ens i vår tid ändrats till Västermalm, enär stadsfullmäktige icke vågat förgripa sig på denna historiska benämning. Den tillfälliga träkyrkan nedbrann 1679 och ersattes af ett annat trähus vid Handverkaregatan. Redan 1673 hade dock grunden lagts till en kyrkobyggnad af tegel efter arkitekten Matthias Spihlers ritning, men först 1688 var denna färdig till invigning, hvilken egde rum på första adventssöndagen, och lät Karl XI då uppkalla kyrkan efter sin »huldrika gemål» Ulrika Eleonora. Kyrkoherde var då Nicolaus Anberg, förut pastor vid Finska församlingen. Kyrkan var dock täckt endast med ett brädtak och täcktes 1755 med järnbleck, men 1757 var kyrkhvalfvet färdigt. Först 1809 företogs ombyggnaden och fullbordades året därpå, men tornet var ej riktigt i ordning förr än 1813, då det på Kristi himmelsfärdsdag invigdes.

E. M. Schultzberg.

Äfven Kungsholms församling är ett regalt pastorat. Den nu varande kyrkoherden är hofpredikanten E. M. Schultzberg, tillika regementspastor vid lifregementets dragoner och predikant vid Serafimerlasarettet, hvilken i ett fjärdedels århundrade innehaft sin befattning såsom kyrkoherde. Församlingen har, oaktadt sin stora folkmängd, endast en komminister, således blott två ordinarie prester, samt en pastorsadjunkt. Kyrkoherdelönen är 5,330 kr. Komministerns 3,100.

* * *

Näst i ordningen följer den andra af de två icke-territoriela församlingarna, hvilkas kyrkoherdar äro ledamöter af stadskonsistoriet, nämligen den Finska.

Denna församling räknar sin tillvaro från reformationstiden. År 1538 beslöts, att finnarne skulle få hålla sin gudstjänst i dominikanerklostrets kyrka vid Svartmangatan, hvilken munkarne borde utrymma. Men så refs klostret, och först åtskilliga år därefter, då Henricus Erici var kyrkoherde, inhystes finnarne gudstjänst i S:t Gertruds kapell, hvarifrån de likväl fördrefvos 1607, då de fingo låna hus i Ridderholmskyrkan, där de stannade i öfver ett hundra år eller ända till 1719, men hade det trångt nog med Ridderholmens egna församlingsbor. Sist nämnda år flyttades den finska gudstjänsten till Katarina kyrka, och då denna brann 1723, drogo finnarne till Skeppsholmskyrkan, men där stannade de blott ett par år, ty 1725 inköpte de gamla bollhuset vid Slottsbacken och inredde det till kyrka samt uppkallade henne efter konung Fredrik. Det officiella namnet är fortfarande Fredriks eller Finska nationela församlingen.

I början hölls gudstjänsten endast på finska, men 1741 påböds, att svensk gudstjänst skulle hållas hvarje helgdag mellan finska högmessan och aftonsången. Hundra år därefter stadgades, att finsk gudstjänst skulle firas hvarje söndag under juni—oktober, men under den öfriga

delen af året endast hvar tredje söndag. Nu predikas finska en gång i månaden vintertiden samt två gånger i månaden mellan maj och november.

Enligt kungl. brevet af den 17 juli 1747 skall den prestman, som vid kyrkoherdevalet fått de flesta rösterna, genom stadskonsistoriet anmälas till erhållande af kunglig fullmakt. Församlingen skulle också ha en komminister, men enligt kungl. brevet af den 21 aug. 1846 skall den tjänsten tills vidare blifva obesatt, mot förbindelse för kyrkoherden, som uppbär den till komministertjänsten anslagna lönen, att, om konsistoriet så pröfvar nödigt, antaga och aflöna ett biträde.

A. Sjöding.

Församlingens nu varande kyrkoherde, A. Sjöding, har innehaft sitt ämbete i 33 år och är f. n. den till tjensteåren äldste kyrkoherden i Stockholm. Han biträdes af en pastorsadjunkt. De öfver hela Stockholm spridda församlingsmedlemmarne voro vid 1887 års slut 1,252, hvilket visar en minskning på 30 år af omkring 1,200 personer.

* * *

Stockholms nionde församling och sjunde territoriela är Ladugårdslandet. Hon omfattar de nionde, tionde och elfte rotarne, den del af stadens område, som ligger öster om Jakobs och Johannis församling samt hela Djurgården, sträckande sig öster ut till Blockhusudden och i nordväst ända till Ålkistan, tillsammans 1,636 hektar, hvilket utgör mer än hälften af det under Stockholms jurisdiktion lydande området, med åkrar och ängar, parker, skogar och

exercisfält, breda gator, höga hus och alt som företrädesvis kännetecknar nya Stockholm. Af de nämnda 1,636 hektarerna ligga 206 inom stadsplanen. Folkmängden var 1855 icke fullt 16,000 personer, 1880 något öfver 31,800 samt vid 1887 års slut öfver 43,000 på hela området.

År 1656 beslöts att en kyrka skulle byggas för amiralitetsförsamlingen, hvilken sedan 1629 haft en liten kyrka på Kyrkholmen, där nationalmuseum nu står. Grunden lades 1658. Ritningen var af Jean de la Vallée. Brist på medel gjorde dock att företaget afstannade och icke ånyo företogs förr än 1730 och då efter en af Göran Adelcrantz utarbetad plan, som ändrades något af Nicodemus Tessin och visade en regelbunden åttkant. Fyra pelarpar bilda genom hvalf mot yttermurarna en omgång och uppbära mot det inre en kupol, hvars inre del upplyses af 16 kopplade fönster. Under tiden hade en träkyrka uppförts, 1670, längs Storgatan, mellan n. v. norra kyrkogårdsingången och hörnet af Artillerigatan, och Ladugårdslands befolkning, som då skildes från Jakobs församling och fick magister Jonas Gravander till kyrkoherde, begagnade denna kyrka af trä. Den nya tegelkyrkans byggande påskyndades dock så mycket, att hon kunde invigas den 21 aug. 1737 och fick namn efter Hedvig Eleonora, grundläggarens, Karl X Gustafs gemål. Det tyckes dock som hade man någon tid ämnat kalla kyrkan Karl Gustafs. Den gamla träkyrkan börjades, men på platsen skräpade en stor och klumpig klockstapel ända långt in i senare delen af vårt århundrade. Den nya kyrkan var fullbordad, med undantag af kupolöfverbyggnaden, hvilken, redan tillhörande den första planen, ej kunde utföras af brist på pengar. Men en allt lifligare önskan gaf sig till känna, att kyrkan måtte förses med en annan öfverbyggnad, mera värdig den för öfrigt vackra byggnaden än den som gifvit upphof åt spenamnet »bränvinspannan», såsom kyrkan benämndes på folkspråket för sin sagda redskap ej alldeles olika taktäckning. Sedan en församlingsbo skänkt 15,000 rdr, framställdes och dryftades åtskilliga förslag, af hvilka ett, utarbetadt af hofarkitekten Malmberg efter Scholanders ritning, antogs och utfördes i samband med en grundlig reparation af kyrkans inre. Tornbyggnaden började på hösten 1865, verkställdes af byggmästaren A. P. Nilson, och vid slutet af augusti 1866 var arbetet fullbordadt. I september sist nämnda år refs klockstapeln. Det gamla kyrkoherdehuset i hörnet af Ladugårdslandstorg och Storgatan refs 1883, då ett nytt boställshus för församlingens prester uppförts vid Jungfrugatan.

G. O. Lagerström.

Församlingen är regalt pastorat med en af kungl. maj:t tillsatt kyrkoherde, två af församlingen valde komministrar och två *pastoratsadjunkter*, jämte ett par af kyrkoherden antagna *pastorsadjunkter*. Kyrkoherden, d:r G. O. Lagerström, utnämndes 1886. Lönen är 8,000 kr. Hvarje komminister har 4,500 och *pastoratsadjunkterna* 3,000.

* * *

Adolf Fredriks församling omfattar femte, sjätte och adertonde rotarne samt upptager den del af Norrmalm som ligger norr om Klara och väster om Johannis församlingar med en yta af 274 hektar. Folkmängden utgjordes för ett par och tretio år sedan af omkring 8,500 personer, hade år 1880 stigit till öfver 18,600 samt år 1887 växt till omkring 35,000.

Nedanför Brunkebärgsåsen, nordväst ut, låg en Klara församling tillhörande begravningsplats, och församlingen anhöll hos kungl. maj:t att där få uppsätta ett litet träkapell, hvilket medgafs 1673. Kapellet fullbordades till en del 1674, och Olof Larsson, »en berömlig rådman i Stockholm», åtog sig att bekosta hvad som fattades utan och innan samt att dess utom ersätta Klara församling hvad denna för byggnaden dittills utgifvit. Kapellet invigdes 1675 och fick efter den berömlige rådmannen namn af S:t Olof samt lades såsom annex till Klara församling. Redan 1694 utvidgades träkapellet, men först på 1760-talet uppstod fråga att uppföra en kyrka af sten. Förslaget sattes då snart i verket efter en

A. W. Staaff.

af Carl Fredrik Adelcrantz uppgjord ritning, och den 27 november 1774 invigdes den ganska vackra kyrkan, som uppkallades efter konung Adolf Fredrik. Redan ett år förut hade kungl. maj:t förklarar, att församlingen skulle skiljas från Klara.

Kyrkoherden innehade länge såsom boställe en egendom vid Karlbärgsallén, kallad Lorentzbärg, men bebor nu mera församlingens hus, n:o 16 Holländaregatan.

Församlingen är ett regalt pastorat, hvilket f. n. innehafves af teologie och fil. d:r A. W. Staaff, en af statskyrkans mest framstående prestmän, som 1871 tillträdde sin befattning. År 1774 biföll kungl. maj:t församlingens ansökan, att komministern

mätte huggas med kunglig fullmakt och att sökande skola anmäla sig i konsistoriet för att sedermera på vanligt sätt efter föregånget val uppföras å förslag till utnämning af kungl. maj:t.

Kyrkoherdens lön är 7,000 kr. Förste komministern åtnjuter 4,100, den andre 3,500 kr.

* * *

I forna dagar ansågs det icke riktigt tillständigt att gå »utsocknes», då man ville bevista gudstjänsten, och man höll sig därför till, såsom det hette, »sina egna prester» i den kyrka där man var »skrifven», vare sig att presterskapet där åtnjöt församlingsbornas förtroende eller icke. De gamla församlingsgränserne bibehållas fortfarande

till stor del ännu och gälla äfven i det borgerliga lifvet icke så litet, men det är därför icke sagdt, att man företrädesvis afhör predikan i sin egen territorialförsamling. I nya Stockholm finnas många tillfällen att tillfredsställa andaktsbehovet där hvar och en anser det bäst tillgodosedt. Det gifves också andra församlingar än de ofvan nämnda tio som höra under stadskonsistoriet. Under hofkonsistoriet lyda först och främst kungl. hofförsamlingen, vidare garnisonsregementenas fyra församlingar, Skeppsholmsförsamlingen samt pontonierbataljonen.

Hofförsamlingen och Skeppsholmsförsamlingen ha sina egna kyrkor, den förra i slottskapellet, den senare på Skeppsholmen, invigd 1842. Till hofförsamlingen räknas omkring ett par tusen personer, alla inom kungl. slottet och dertill hörande hus boende och skattskrifna, äfvensom all kunglig och furstlig betjäning med deras familjer samt personalen vid de kungl. teatrarne m. m.

I hofkonsistoriet, hvilket räknar sin uppkomst från 1662, möjligtvis ännu längre till baka, är öfverhofpredikanten ordförande, och assessorer äro två ordinarie kungl. hofpredikanter, af hvilken den ene är pastor i hofförsamlingen, f. n. J. E. Vallin, som också är regementspastor vid Andra lifgardet, och den andre, A. H. Hallin f. n., också regementspastor vid Svea lifgarde, samt regementspastorerna vid lifgarde till häst, Svea artilleri och kungl. flottan. Dess utom räknas till »hofkleresiet» åtskillige tjänstgörande extra ordinarie hofpredikanter.

G. E. Beskow.

Skeppsholmsförsamlingen räknar omkring 1,700 medlemmar, hvartera af de båda fotgardernas nära 1,200, hästgardes omkring 700, Svea artilleriregementes öfver 1,700, Pontonierbataljonens omkring 600 och Trängbataljonens omkring 150.

Det är i synnerhet en kyrka, som ej tillhör någon territorialförsamling och icke eger något egentligt statskyrkligt presterskap, utan att därför vara från statskyrkan skild, som flitigt besökes af de bekännelse-trogna bland Stockholms befolkning. Det är Blasiiholmskyrkan, och predikanten, som företrädesvis drager de trogna dit, är pastor G. E. Beskow, hvilken är kyrkans upphofsman och själen i hela den riktning som uppehåller intresset för henne.

Kyrkan började byggas i april 1865 ungefär på den plats, där Käcklingemorden begingos för fem hundra år sedan. Hon skiljer sig i plan och yttre utseende helt och hållet från de gamla kyrkorna i Stockholm. Ritningen är ett verk af en arkitekt, G. Sjöberg, som därmed fäste uppmärksamheten på sig och sedan lemnat ett stort antal ritningar till betydande byggningar. Arbetet utfördes under ledning af byggmästaren L. M. Elfving. Kyrkan håller i längd 110 fot

och är 94 fot bred samt har två gallerier och anses kunna rymma nära 3,000 personer, är ljus och behaglig och har sju ingångar. Tomt och byggnadskostnader gingo till 200,000 kr., af hvilka ungefär 50,000 erhöles genom frivilliga bidrag och återstoden upplånades mot inteckning. Den 12 januari 1868 invigdes den nya helgedomen af pastor primarius Fallenius, biträdd af hufvudstadens samtliga kyrkoherdar, hvaraf man kan finna, att Blasiiholmskyrkan ingalunda är något från det statskyrkliga skildt tempel.

Hvarje söndagsförmiddag och äfven mången hvardagsafton draga stora skaror stockholmare till Blasiiholmen.

»De gå till Beskan», heter det på ett skämtsamt och mindre fint folkspråk, som så benämner Beskowska kyrkan, kanske ock till skilnad från Herrnhutarkapellet vid Kungsträdgårdsgatan, hvilket i dagligt tal, likväl oftare förr än nu, kallas »Sirapskyrkan». Denna folkvandring till den vackra kyrkan på Blasiiholmen har nu i tjugu år upprepats i hvarje vecka och ännu märkes ingen minskning. En stor

del af nya Stockholm är fortfarande angelägen att höra hofpredikanten G. Beskow och pastor A. Lindström, den bekante judeomvändaren, eller någon af de yngre, omtyckta förkunarne af ordet, hvilket i desse predikanter mun är rent evangeliskt-lutherskt.

J. C. Bring.

En annan statskyrklig predikant som åtnjuter stort förtroende, är hofpredikanten J. C. Bring, föreståndare för den af alla, troende och icke troende, värderade Diakonissanstalten. Han har lärt mången andaktsfull medlem af den ena eller andra territorialförsamlingen att

finna vägen till Diakonisskapellet högt upp på södra bärigen. Kapellets inre gör onekligen bättre intryck än dess orimligt fula yttre, i arkitektoniskt afseende en stygg fläck på den vackra hufvudstadstafan.

* * *

Genom nya Stockholm går nu en stark religiös ström. Om denna alltid är så ogrumlad och om tillflödena öfver alt komma från rena källor, är svårt att afgöra. Hvem kan åtaga sig att döma öfver orsakerna? Att dessa icke alltid äro så heliga, torde nog vara visst, men de kunna ofta vara långt ärligare än hvad en tviflande granskare föreställer sig. Vi ha visst icke att göra med bevekelsegrunderna, utan anteckna endast sakförhållandena, men få icke glömma, att ett

verkligt religiöst behof otvifvelaktigt ligger till grund för en stor del af dessa rörelser.

Det är stor skilnad på gamla och nya Stockholm äfven på det religiösa området, och i det afseendet räckte gamla Stockholm långt in i det nu lefvande släktets tid. Den andliga väckelsen hade visserligen redan på sjuttonhundratalet kommit rörelse å stad, men det räckte icke länge. Konventiklarne hade, i trots af lagen mot dem, en tid samlat mycket folk, och stora skaror drogo till Skeppsholmen för att höra Erik Tollstadius, liksom sedan till Ladugårdslandskyrkan för att lyssna till Petrus Murbeck, hvilken höll sina två- och tretimmars predikningar mot verdens flärd, komedierna på hofvet, värds-husen på Djurgården och bryggerierna på Ladugårdslandet, eller först till Storkyrkan och sedan till Hedvig Eleonora för att hemta uppbyggelse i Anders Rutströms herrnhutism. Men redan då Tollstadius fått kyrkoherdesysslan i Jakob, var tilloppet mycket mindre, och åhörarna tyckas ha tagit tämligen lugnt, att Rutström fördrefs och efter återkomsten förföljdes och kastades i fängelse, liksom striderna mellan honom och Murbeck, hvilka på hvardera sidan hade skapat trosrasande anhängare, slutligen icke längre väckte deltagande på något håll.

De starka rörelserna upphörde, och så kom en lång tid af tystnad eller bekännelsetrogen söndagshvila som räckte ett godt stycke in i vårt århundrade. Man gick lugnt i Storkyrkan och hörde J. O. Wallin, men förhöll sig statskyrkligt stillsam, och förra århundradets pietism hade få anhängare. Herrnhutarne gjorde icke något väsen af sig, och svedenborgarne lefde i sträng tillbakadragenhet. Så mycket mera förundrade man sig därför öfver Samuel Owen, som hitkaffade en metodistpredikant, Stephens, men betraktade honom dock mera såsom Owens och dennes landsmäns själasörjare. Stockholmarne själfva ansågo sig ingalunda behöfva några extra prester.

Stephens' efterträdare, George Scott, som också Owen hitkallade, grep kraftigt in i våra religiösa angelägenheter. Rätt snart lärde han sig svenska, och ett år efter sin hitkomst predikade han på vårt språk. Kyrkan var ganska anspråkslös, ett litet lusthus vid Västra Trädgårdsgatan, hvilket tillhörde excellensen Carl de Geer, men som sedan utbyttes mot den nybygda kyrkan vid Öfra Bangränd, i hörnet af Grytgjutaregränd, den första metodistkyrka i Stockholm, nu kallad Betlehemskyrkan. Denna uppfördes genom frikostiga gåfvor från England och Nordamerika, dock icke utan lifliga gensagor från statskyrkans presterskap. Byggandet börjades 1834 och fulländades 1840.

Många gingo att höra den i flera afseenden utmärkte predikanten, men i allmänhet stälde Stockholms befolkning sig dels likgiltig, dels fiendtlig mot den främmande läraren. Man erkände icke behof-

vet af hans närvaro och sökte både att göra honom löjlig och att allvarligt varna mot hans verksamhet, till hvilken också nykterhetsfrämjandet hörde. Scott vann här aldrig något allmänt förtroende. Obenägenheten mot honom växte också till häftig fiendskap, då man erfor, att han under ett besök i Nordamerika utmålat svenskarne såsom eländiga drinkare och försoffade syndaträlar. Detta väckte oerhörd förbittring. Presterskapet hade aldrig kunnat förlåta honom hans i dess tycke helt och hållet obefogade ingripande i våra förhållanden och tillvitade honom, att ha stört den välsignade ro som så länge rådt i vårt samhälle. Tidningarna angrepo honom i synnerhet för hvad han yttrat i Amerika, och den svenska fosterlandskänslan uppeggades mot den främmande presten som ansågs ha så illa vedergäلت den gästfrihet han här åtnjutit.

Efter sin återkomst sökte han att rättfärdiga sig, men man ville icke lyssna till hans framställningar. Han gjordes till föremål för hela allmänhetens harm och hätskhet samt framställdes till och med på teatern. Den 10 mars 1842 uppfördes på teatern i Kirsteinska huset, ungefär på samma plats, där W6 lilla sal nu är, »Jesuiten», dram i tre akter och sex tablåer, af Ducange och Pixérécourt. Stycket var öfversatt af fru Sofia Charlotta Götrek, gift med den originele bokhandlaren Per Götrek. Titelrollen utfördes af Olof Ulrik Torsslow, hvilken, beklagligt nog, under åskådarnes ofantliga jubel, däruti framstälde en vrängbild af George Scott. Utan att gifva den utmärkte skådespelaren all skuld för hvad som inträffade tio dagar därefter, torde han dock icke helt och hållet kunna fritagas från åtminstone någon andel i upphetsandet af folket, hvilket redan förut var tillräckligt uppretadt emot Scott, icke blott för hvad han sagt i Amerika, utan äfven och kanske allra mest för hans »pietism» och »läseri», hvilket tolkades likbetydande med skenhelighet. Han hade kommit, hette det, för att motarbete den rena läran och framkalla olycklig split inom Guds församling . . . Längre hade man då icke hunnit i religiös fördragsamhet.

Palmsöndagen den 20 mars 1842 predikade Scott i den nya kyrkan. Midt under aftongudstjänsten inrusade en upphetsad folkhop, som med ursinniga skrän och stenkastning afbröt predikan och följade predikanten, hvilken flydde hals öfver hufvud. Då myndigheterna med skäl fruktade, att sådana uppträden kunde förnyas samt urarta till ännu svårare våldsambeter, så förbjöds Scott att predika, och kyrkan stängdes. Scott lemnade Sverige och öfverflyttade sin verksamhet till England. Sjutton år efter sin afresa besökte han Sverige och hade tillfälle att se det den religiösa fördragsamheten redan då börjat utveckla sig. Han dog 1874.

Hvilken ofantlig skilnad på tillståndet här 1842 och i vår tid! Efter Scotts fördrifvande funnos här under lång tid nästan inga särskilda bönekapell eller andra gudstjänstlokaler än statskyrkans jämte katolska kapellet, fransk-reformerta kyrkan och judiska synagogan. Och *nu* ha metodisterna en tämligen stor kyrka med torn och andra högtidliga utrustningar samt fyra andra gudstjänstlokaler; *nu* ha baptisterna tre stora kapell och tre andra församlingsrum; *nu* finnas uppbyggelsesalar öfver allt i Stockholm för många religiösa samfund, vare sig inom eller utom statskyrkan, men alla utom statskyrkans kyrkor. De gamla territorialförsamlingarna ha sina gränser lika noggrant utstakade som förr, endast här och där utvidgade; men de gränserna gälla föga, då fråga är att hemta religiös uppbyggelse, ty då begifver sig nya Stockholm hvart det behagar.

* * *

Det är hvardagsafton, men predikningar och bönemöten hållas öfver allt i staden. Ni kan välja mellan Betlehemskyrkan, där pastor Lindström håller missionsföredrag, och Immanuelskyrkan med pastor Ekman, den förra bekännelsetrogen, den senare lutande åt den Waldenströmska riktningen, men bägge dock inom statskyrkan, och Sankt Paulskapellet, en af metodisternas kyrkor, där pastor Carlsson bjuder på en uppbyggelsestund, och Betelkapellet, i hvilket öfverste Broady kanske predikar eller ock församlingens äldste, pastor Lindblom, eller Salemkapellet, där predikanten Engstrand talar till de trogna, eller Ebeneserkapellet, där pastor Hedberg förkunnar ordet, dessa tre sist nämnda baptister, och så har ni kyrkan vid Floragatan och bönesalar litet hvarstädes.

Främst af alla är *Evangeliska fosterlandsstiftelsen* verksam i nya Stockholm. Man finner hennes medlemmar inom alla klasser och spridda öfver hela staden. Hennes ändamål är att, »efter den nåd Herren gifver», på den evangeliskt lutherska bekännelsens grund befämja Kristi rikes tillväxt, och de medel hon därtill använder äro ganska djupt ingripande i samhället.

Evangeliska fosterlandsstiftelsen upprättades i Stockholm 1856. Enligt de nu gällande, 1874 antagna stadgarne, handhafves ledningen af en styrelse, bestående af minst tolf i Stockholm eller dess närmaste omgifning bosatte män af den evangeliskt lutherska bekännelsen. Vid den konferens, som hålles under hvarje årsmöte utgår en tredjedel af styrelsens ledamöter, men kan åter inväljas. Den n. v. styrelsen, som tillsattes i maj 1887, består af f. d. presidenten, greve T. H. Wrangel, ordf., pastor G. Beskow, vice ordf., kapt. frih. E. Barnekow, generalkonsul C. O. Berg, fabrikör L. P. Cronvall, byggmästar L. M. Elfving, direktör G. Gauffin, godsegaren C. Humble, reseombudet C. J. Lind-

berg, lektor G. C. Löwenhjem, pastor K. J. Montelius, kyrkoherden J. Neander, professor J. O. Rosenberg, bataljonspredikanten J. P:son Vicander samt hofrättsrådet C. U. Widström.

Stiftelsens verksamhet omfattar utsändande af resepredikanter samt spridande af bibeln och sådana skrifter som äro med stiftelsens uppgift öfverensstämmande. För utbildande af predikanter, s. k. kolportörer för den inländska missionen, har stiftelsen en *hemlandsmissionsskola* och för bildande af missionärer bland hedniska folk ett missionsinstitut på Johannelund vid Ulfundasjön, med föreståndare och två lärare.

Utom af reseombuden bevakas stiftelsens intressen i landsorten af fasta provinsombud, som i maj 1887 voro 375, af hvilka 210 prestmän. De med stiftelsen förbundna missionsföreningarna uppgingo vid nyss nämnda tidpunkt till 126, af hvilka endast två i Stockholm, nämligen Stockholms stadsmission och Stockholms evangeliskt-lutherska missionsförening. Kolportörerna utgöra om-

kring ett hundra i hela landet, af hvilka en äfven för Stockholm.

Under de tretio år evangeliska fosterlandsstiftelsen egt bestånd till 1885 års slut trycktes genom hennes försorg 18,738,300 exemplar uppbyggelseskrifter, som sedan ökats till 19,632,255.

Förlagsexpeditionen tillgångar vid början af 1887 utgjorde 370,322 kr., hvilket visar en tillgång öfver skulderna af 183,990 kr., hufvudsakligen bestående i lager af böcker som tillhöra inre och yttre missionen. Såsom ett bevis på förlagsexpeditionens stora verksamhet kan anföras, att dit ankomna bref under 1886 uppgingo till 14,300.

Kommer man in i expeditionens bokhandel i n:o 34 Mäster Samuelsgatan, finner man mycken rörelse. Försäljningen där uppgick

1886 till 22,186 kr., men det ser nästan ut som skulle de största affärerna göras i *blomsterkort*. Enligt hvad styrelsen själf tillkännagifvit, har hon nödgats, till och med i ökadtt mått mot förr, skatta åt tidens smak genom utsändande af sådana kort, »dock äfven med sinnebilder af fåglar och kyrkor», samt försedda med bibelspråk och verser. År 1886 utsändes ej mindre än 270,700 kort, hvilket är nästan lika mycket som stiftelsens alstring under samma tid af nytryckta skrifter, 277,000. Af stereotyperade arbeten har »Stockholms söndagsskolförenings sångbok» utgått i 12,500 ex. och ett stort antal andra skrifter med 5,000 ex. Med nytryckta och omtryckta skrifter gick tryckverksamheten under året till 893,875 ex.

* * *

Det är fullt med folk i Immanuelskyrkan, det nya templet vid den nya Tulegatan, där Nya Vägen, som var mycket gammal, under

Immanuelskyrkan.

långliga tider bugtade sig fram mellan usla kojor, bebodda af samhällets fattigaste medlemmar, och dit August Blanche hade förlagt handlingen i sin berättelse »Kråkslottet». Nu bryter nya Stockholm sig väg äfven där, mellan spårvägshusets stora palats och nutidshusen vid Tegnérgatan, snart en af hufvudstadens prydligare trakter.

Det myckna folket kommer från alla stadsdelar och har dragits till Immanuelskyrkan af predikanten, d:r Paul Waldenström, en andlig vältalare, verldslig också, men då i riksdagens Andra Kammare, för öfrigt lektor i teologi i Gefle och således icke stockholmsbo, fastän så verksamt ingripande i de andliga rörelserna i nya Stockholm, att vi måste räkna honom till de våra. Paul Waldenström är en ovanlig personlighet, en karaktär för sig, en väldig natur, skapad att gå i spetsen för en rörelse, att taga initiativet och beherska andra. Statskyrklig prest var han, men är ej så mera, har dock icke upphört att räknas såsom medlem i statskyrkan. Han tillhör det stora antal af frikyrkligt sinnade, som icke offentligt utträdt ur statskyrkan.

Såsom teolog är han ej renlärig, säger statskyrkans presterskap, och hans från denna kyrka afvikande försoningslära utdömes af de ortodoxa presterne. Men det går nog statskyrkligt folk och hör Paul Waldenström. Det är onekligen intressant att höra honom, skulle man också ej dela hans åsikter. En väldig natur, sade vi. Det synes vid första ögonkastet på denne, oaktadt de femtio åren, ungdomlige mans mäktiga hufvud, med den fria pannan och det stora håret, och det bekräftas rätt snart, då man hör honom tala. Det är en ovanlig vältalighet, kan man säga, med ej blott kraft, utan också klarhet, logisk styrka och redighet. Så talar han också i riksförsamlingen, men då genombrytes talet ofta af blixtrande kvickhet och skoningslöst förlöjligande af motståndarne. Ty värr förlöper han sig ej sällan. Skrattarne får han på sin sida i Andra Kammaren, det är visst, och om det också inträffar, att han handskas vårdslöst med siffror, så äro de siffrorna vid andra tillfällen så slående, att de tysta munnen på motpartiet.

Sådan är den predikant som gjort Immanuelskyrkan till en af de mest eftersökta gudstjänsthus i nya Stockholm. Men äfven andra predikanter låta höra sig i den kyrkan, en Ekman, en Westerlund, en Lundström, en Grufman, m. fl.

Det är *lutherska missionsföreningen* som åstadkommit denna

Paul Waldenström.

nya, präktiga kyrka, en förening som icke må förblandas med den från evangeliska fosterlandsstiftelsen utgångna *evangeliskt* lutherska missionsföreningen. De »lutherska» utgöras dock äfven af evangeliskt lutherska trosbekännare, »hvilka, drifna af Kristi kärlek, vilja bidraga till guds rikes befrämjande, förnämligast i Stockholm och dess omgifningar samt för öfrigt så långt krafterna medgifva». För det ändamålet förkunnas guds ord och anordnas bibelsamtal, spridas bibeln och andra därmed öfverensstämmande skrifter, hållas söndagsskolor samt äfven hvardags- och trasskolor, besökas fattiga, sjuka och fångar. Föreningens angelägenheter vårdas af en styrelse af 12 personer, som sammanträder tredje måndagen i hvarje månad.

Lutherska missionsföreningen lät först uppföra det missionshus som ligger vid Högbärgsgatan, n:o 27, men snart fans vara alt för otillräckligt. Den då knapt tioåriga föreningen beslöt 1878 att låta bygga ännu ett bönehus och lägga detta på norr, där flertalet af föreningens medlemmar finnes. Något kapital tyckes föreningen icke ha egt, men hon förtröstade på sina trognas offervillighet, och denna förtröstan kom icke på skam.

Det var dock icke endast frivilliga sammanskott, utan äfven en lycklig tomtaffär, som skaffade medel till denna nya kyrkbyggnad. År 1879 inköpte föreningen, hvars ordförande är d:r A. B. Beskow, öfverdirektörsassistent vid statens järnvägar, en tomt ungefär på den plats, där kyrkan nu står. På säljarnes anhållan återgick dock köpet, men det dröjde ej länge förr än säljarne åter utbjödo tomten till föreningen. Nytt aftal kom till stånd och blef gällande, hvarigenom föreningen för 14,500 kr. förvärfvade 30,640 kvadratfot. Men denna tomt låg i en oreglerad stadsdel, där ett par eländiga gator ströko i krokor mellan några gamla ruckel. Ett ganska kinkigt regleringsarbete måste företagas. Missionsföreningen måste träffa aftal med Stockholms stad icke blott om utbyte af mark, utan äfven om flyttning af en midt i kvarteret belägen gammal barmhertighetsinrättning, Soopiska fattighuset, hvilket tillkommit genom testamente af en för länge sedan afliden person.* Missionsföreningen måste bygga upp ett nytt hus åt Soopiska barmhertighetsinrättningen, och det fick plats vid den utdragna delen af Rådmanngatan, i det nybildade kvarteret Hälsan, där äfven den nya kyrkan bygdes.

Under tiden hade tomtvärderna stigit så betydligt, att hvad missionsföreningen först köpte för 50 öre eller 1 kr. pr kvadratfot, kunde hon sedan sälja till 3 samt ända till 7 kr. Härigenom fick hon icke blott kyrktomten kostnads-

* Enkegrefvinnan Anna Maria Soop lät på den tomt, som drottning Kristina skänkte åt arkitekten Jean de la Vallée, men 1734 egdes af grefvinnan och som var belägen i hörnet af n. v. Blasiiholmstorg och Stallgatan, uppföra ett litet hus, hvilket af henne öfverläts till härbärge för tio fattiga och gudliga kvinnor. Tomten sammanlades sedan med Fersenska egendomen, och välgörenhetsanstalten öfvertogs af Fersenska samt sedan af Gyldenstolpska släkten, men fortfarande stå under inseende af Stockholms stads konsistorium. Då tomten på 1860-talet såldes, flyttades fattighuset till en för ändamålet utaf byggmästaren J. Andersson, köparen af den Fersenska tomt, uppförd och år 1870 fullbordad byggnad vid Nya vägen på Norrmalm. På den plats på Blasiiholmen, där Soopiska fattighusets första byggnad stod, reser sig nu ett af byggmästaren J. Anderssons stora hus.

fritt, utan ock ett öfverskott i pengar, motsvarande ungefär halfva entreprenadsumman för byggnaden.

Ännu återstod dock lösningen af en fråga, innan byggnadsföretaget kunde taga sina början. Föreningen måste nämligen erhålla fastställelse å den af arkitekten G. Sjöberg uppgjorda ritningen. I byggnadsnämndens resolution af den 5 nov. 1884 bestämdes, på hemställan af hälsovårdsnämnden, att kyrkan, i anseende till tillräcklig luftväxling, ej kunde få inredas för mer än 1,200 personer, hvilket af missionsföreningen ansågs alt för otillräckligt, i synnerhet om Paul Waldenström skulle predika i det nya templet. Efter mycket besvär erhöles slutligen den 9 juli 1885 k. m:ts utslag som, med upphäfvande af hälsovårdsnämndens och byggnadsnämndens bestämmelser, tillät föreningen att inreda kyrkan med sittplatser för nära 2,500 personer.

I början af regleringsarbetet var ingenjör C. E. Sjöström föreningens ombud, men sedan 1880 representerades föreningen af kyrkobyggnadens förut flere gånger nämde arkitekt G. Sjöberg inför myndigheterna i frågor om tomtreglering, luftväxling, bänkplatser m. m., och han har jämväl öfvervakat byggnadsarbetet. Det utfördes af byggmästarfirman Östlihn & Alderin och gick ganska raskt. Den 19 december 1886 invigdes Immanuelskyrkan med offentliga predikningar, men redan den 12 hade föreningen sitt första möte där.

Tomtytan, på hvilken kyrkan är uppförd, utgör omkring 22,500 kv.fot. Hon är 140 fot lång, 110 bred och 70 hög, med två läktarerad. I byggnadens västra ända finnes på nedre botten vaktmästarebostad med två rum och kök, en trappa upp en samlingssal som är 60 fot hög och 28 fot bred samt två trappor upp en alldeles likadan. Dessa salar äro afsedda för enskilda möten, predikningar på hvardagsaftnarne, söndagsskolor, m. m. Uppvärmning och luftväxling ske enligt lektor O. E. Westins system, och lufttillförseln uppgår till 40,000 kub.met. i timmen, hvarigenom hela luftmassan på samma tid förnyas tre eller fyra gånger.

G. Sjöberg.

Utom den stora Immanuelskyrkan och missionskapellet vid Högbergsgatan har föreningen också andra predikolokaler. Dess utom underhålles en vidsträckt söndagsskoleverksamhet och ett kraftigt församlingslif.

* * *

Öfver alt i Stockholm stöter man nu mera på missionsverksamhet, men då vi sysselsätta oss endast med *nya* Stockholm, måste vi här förbigå såväl svenska missionssällskapet, som är öfver femtio år gammalt, och svenska kyrkans missionsstyrelse. Lifligaste rörelsen finner man otvifvelaktigt i den här förut nämnda evangeliskt lutherska

missionsföreningen och den nu senast vidrörda lutherska missionsföreningen, men så ha vi också *Svenska missionsförbundet* och *Betesdamissionsföreningen*. Det förra stiftades 1878 och har till ändamål att förena kristna missionsföreningar eller församlingar i landet till gemensam verksamhet för så väl inre som yttre mission. Stundom begagna de samma predikanter och reseombud som de andra föreningarna. Betesdamissionsföreningen, som har sitt kapell vid Smala gränd nära Roslagstorg, har en tid begagnat en predikant gemensamt med lutherska missionsföreningen. De äro likväl själfständiga och verka äfven hvar för sig.

Den viktigaste grenen af missionsverksamheten anses söndagskolan vara. Ensamt lutherska missionsföreningen hade redan för några år sedan åtta söndagsskolor i olika delar af Stockholm, och föreningens medlemmar visade kanske mest genom dessa skolor huru rikt hennes i tio kretsar fördelade församlingslif tog sig ut. Hvarje krets har sin föreståndare och sin matrikelförare, och föreningen håller på detta sätt noga reda på sina medlemmar.

Men hvilka klasser tillhöra då dessa föreningsmedlemmar? Till allra största delen de fattiga och mindre bildade. Det är »folket» i dess inskränkta bemärkelse som är inrullerat, och det är i synnerhet kvinnorna. Om vi taga i betraktande förteckningen öfver kretsarna, finna vi t. ex. i en krets af omkring 300 medlemmar två tredjedelar kvinnor, dels gifta med medlemmar, dels ogifta sömmerskor och andra arbeterskor samt allra mäst tjänstflickor. De manlige medlemmarne äro dels handverkare, dels arbetskarlar och vaktmästare. Här och där dyker en handlande upp, någon enda gång en som är eller kallas grosshandlare.

Evangeliska fosterlandsstiftelsen och hennes evangeliskt lutherska missionsförening äro onekligen finare. Äfven hon söker nog att breda ut sig öfver allt och föraktar icke »folket», men ett samfund som bland sig räknar höga statsämbetsmän, grefvar och baroner, general-konsuler, godsegare och professorer, måste naturligtvis vara litet förnämre. Hon är ock, såsom redan anmärkt, fullt bekännelsetrogen, hvilket icke är utan allt samband med medlemmarnes samhällsställning.

* * *

Om vi skulle gå och höra pastor Hedberg i Ebeneserkapellet? Vi äro nog uppriktiga att erkänna, det vi icke dragas dit af något oemotståndligt behof, snarare kanske endast af nyfikenhet att få höra och se en af de baptistpredikanter som har så stort inflytande i nya

Stockholm. Ebeneserkapellet ligger i hörnet af Brännkyrkagatan och Blecktornsgränd. Man kunde tro, att det vore alldeles ofanligt aflägsset, och kommer man en mörk vinterafton upp i de trakterna, ser där just icke ny-stockholmskt ut. Brännkyrkagatan, förr kallad Besvärs-gatan, är ännu ej mycket »moderniserad», men hon varder det nog.

Kommer man med Mariabissen upp till den gatan, märker man snart nog en stor byggnad i ett hörn, en byggnad som reser sig öfver alla de andra husen, ser allvarlig och aktningsbjudandet ut. Det är Ebeneserkapellet.

Här är dålig belysning, ty här finnas inga skimrande handelsbodar. Man ser få vandrare bland snöhögarna. Kapellbyggnaden står alldeles mörk. Icke ett enda ljus ur något fönster. Vi försöka på en dörr åt gatan. Stängd. En annan ingång i sjelfva hörnet är ej håller öppen. Åt höger leder en brant, islagd stig upp till bärge. Men nedanför backen, det är Blecktornsgränd, lyser starkt. Där susar en ångvagn fram och mycken rörelse märkes. Där är Adolf Fredriks torg. Ebeneserkapellet ligger således icke så långt bort, som det kan förefalla, när man i mörkret trefvar sig fram på Brännkyrkagatan. Man kan med ångspårvagn fara ända till foten af Blecktornsgränd och det är onekligen den snabbaste och bekvämaste vägen, när man vill deltaga i en andaktsstund i Mariabärge.

Från den branta backen lyser det genom en halföppen dörr. Det är således den för tillfället tillgängliga ingången till kapellet. Vi träda in och komma genom en förstuga i en tämligen stor, men ej synnerligt hög sal, tillräckligt, men icke rikt upplyst af några gaslågor utan kupor. Här är alldeles tyst och ej synnerligt mycket folk. Vi taga plats på en af de enkla bänkarne, midt för talarestolen, hvilken står på en låg upphöjning vid ena långväggen. På den upphöjningen sitta tre allvarlige män.

Salen är ytterst enkel, utan en enda prydnad på de slätmålade väggarna, med undantag af en väggklocka ofvanför talarestolen. Församlingen ser också enkel ut och består till största delen af kvinnor, de flesta fattigt klädda, ett par i bärgade borgarfruars klädsel, några gamla, kanske ännu flera unga. Männen äro tydligt kroppsarbetare.

En af de allvarlige männen bak om talarestolen, en medelålders karl med godt utseende och ljust helskägg, reser sig och säger något sakta till en ung man som sitter i talarestolens granskap. Den unge mannen beträder upphöjningen. Han har en gitarr i handen samt förklarar, att han nu skall sjunga en gammal sång.

»En sång som är hundra år», tillägger han, »men lika god för det.»

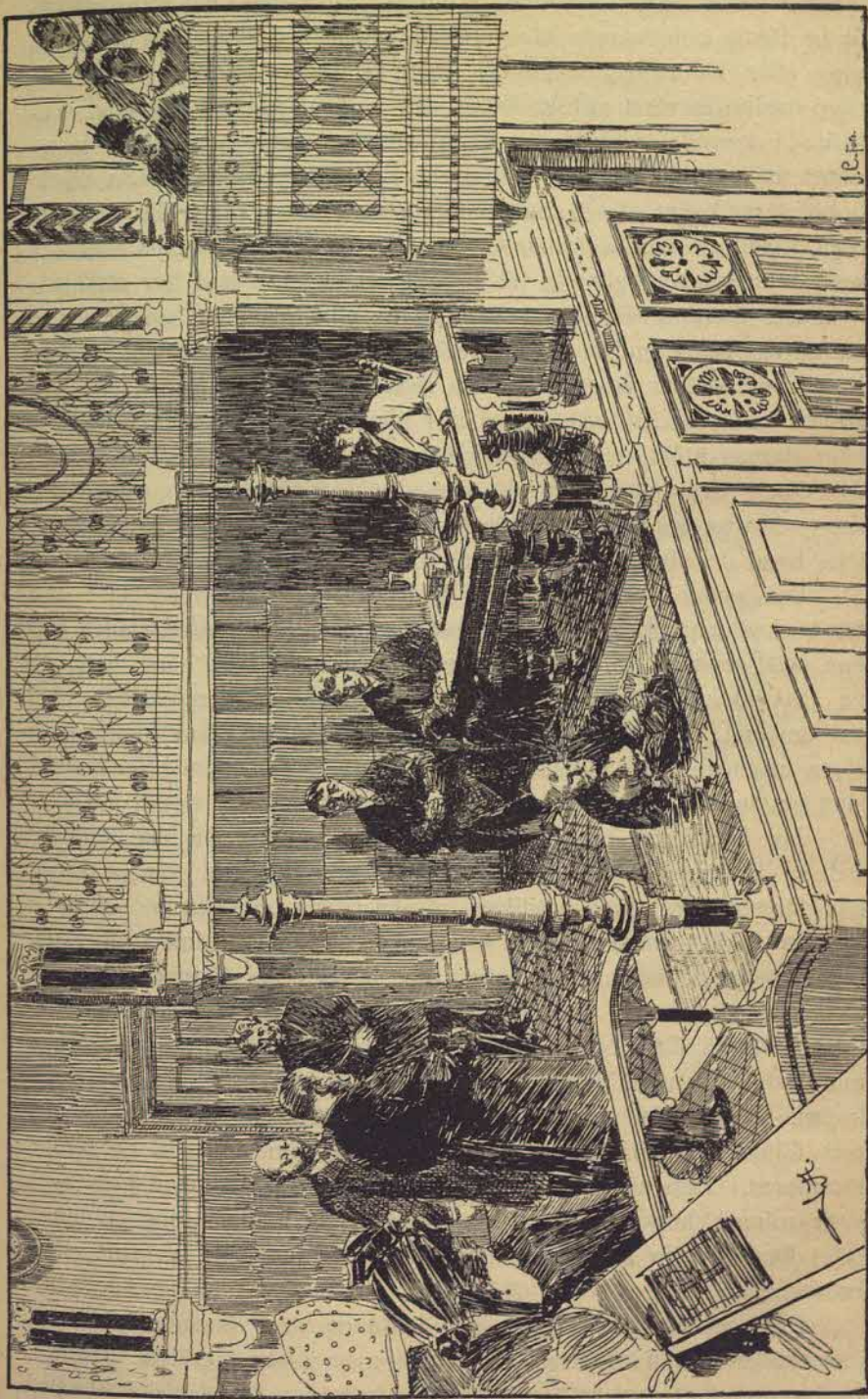
Och så sjunger den unge mannen och ledsagar sången med gitarrmusik. Många af de närvarande instämma. Alt flera infinna sig. Sedan sången vid gitarren tystnat, framträder mannen med det ljusa skägget och ger till känna, att man nu skall sjunga ett par verser ur den och den psalmen. Församlingen tager fram psalmböckerna, men det är icke samma bok som användes vid statskyrkans gudstjänster. Föresångaren kommer till oss och frågar, om han får lemna oss en sångbok. Vi taga emot den med tacksamhet. *Psalmisten* är titeln, »gamla och unga kristliga sånger för gemensam och enskild uppbyggelse.» Först föreläses versen, och sedan sjunges den af hela församlingen, med en från statskyrkans koral något afvikande, mera rask rytm. Efter sången läser den nyss nämde mannen — vi underrätta oss om att han är pastor John Hedberg — ett kapitel ur Nya testamentet, Mathei femtonde, som innehåller berättelsen om den kananeiska kvinnan, hvilket ämne predikanten sedan gör till föremål för en onekligen ganska intressant utredning i ett fritt föredrag som räcker ungefär en timme.

Predikanten afhöres med stor uppmärksamhet. Föredraget flyter lugnt, klart, fullt följdriktigt från början till slut, uttaladt med stark, men böjlig röst i en ton, som icke har något af hvad man brukar kalla »predikoton», ingenting salvelsefullt, ännu mindre något tillgjordt, utan tecken till svärmeri och likväl värmande, aldrig ofördragsamt, men vittnande om ärlig öfvertygelse.

Sådant var det intryck hr Hedbergs föredrag gjorde på mig, när jag den aftonen satt bland baptisterna i Ebeneserkapellets enkla sal, och detta intryck har stadfästs, då jag därefter hört honom. Jag var troligtvis den ende som kommit dit i kritisk afsigt eller med farhåga att få höra någon dussinkolportör, men den afsigten fick icke anledning att utföras och den farhågan bekräftades ej. Hr Hedberg förefaller att vara själfva ärligheten och just däruti ligger sannolikt hans styrka och det stora inflytande han eger. Han uppträder naturligtvis utan något slags presterligt utmärkande i det yttre.

Men hvad är det då hans åhörare få erfara? Evangelium, ingenting annat än det milda och glada budskapet, sådant Nya testamentet framställer det, och på ett rätt älskvärdt och alt annat än dystert eller uppskakande sätt. Dessa fattiga människor som lyssna till föredraget ha ganska visst sin stora glädje däraf. Det är deras aftonnöje, vare detta sagdt, utan att söka förringa andaktsstundens värde, och det är nog troligt, att de med tillfredsställelse tänka därpå äfven följande dag och längta efter en ny afton med samma glädje.

Så tillgår det i mer än en bönesal hvarje afton. Under det den fina och bildade stockholmsverlden sitter i Stora teaterns salong och

Baptistop.

lyssnar till Mozart, Gounod eller Wagner, eller under det andra skratta åt hr Hedin och intagas af fru Hartmans älskvärdt muntra framställning eller känna sig hänförda af hr Hillbergs karaktäristiska spel, eller medan åter en annan del af den världen samlas till festligt samkväm i lysande salonger, och dansmusiken låter höra de första tonerna af den balinvigande polonäsen — under det hela detta Stockholm som kallas det »glada och njutningsrika» flyger från nöje till nöje, fladdrar och svärmar och dåras af festernas glans eller ock med större allvar gör sig till godo hvad en stor stad har att bjuda i konst, literatur och med bildningens alla tillgångar, under det en annan del söker endast de gröfre njutningarna från och med dryckeslaget med de fina vinerna till och med spriten på kaféerna och spriten på krogarne . . . så sitta ej få i bönesalarna och vederkvicka sig efter dagens mödor. Vederkvickelse *måste* människan ha. Men hvad de känna hvarandra föga, de som sitta i operasalongen samt i den fina världens salonger och de som befolka bänkarne i bönesalarna! Och hvad de ofta göra hvarandra orätt, de ena såväl som de andra!

Den sal i Ebeneserkapellet, hvarom nu talats, är afsedd endast för veckosammankomsterna. På söndagen samlas man i själfva kyrkan, ett ganska stort och vackert dekoreradt rum som omgifves på tre sidor af rymliga läktare. Den fjärde sidan upptages på något afstånd öfver golvet af den i alla baptistkyrkor oundvikliga stora nischen, där föreståndarne och de predikande bröderne ha sina platser.

Jag begaf mig till Ebeneserkapellet en söndag för icke så länge sedan, då dop skulle där förrättas. Pastor Hedberg, som är kapellets föreståndare, höll predikan från nischens bröstvärn och klädd i samma enkla promenaddrägt som vid den nyss omnämnda aftonsammankomsten i salen. Predikan var också i full öfverensstämmelse med aftonföredraget. Sången leddes af några fruntimmersröster från musikläktaren i nischens öfra afdelning, beledsagade af ett orgelharmonium som äfven där hade sin plats, och i sången deltog hela församlingen. Jag hade naturligtvis köpt mig ett exemplar af *Psalmisten* och följde uppmärksamt med sången. Vid min sida satt en gardist i uniform. Han sjöng med stark röst första strofen utantill, men så svek minnet honom och då lutade han sig helt förtroligt mot mig och sjöng ur min Psalmist, naturligtvis antagande, att jag vore en af bröderne.

Då predikan var slutad och ännu en strof sjungen, trädde ett par bröder fram i nischen och lyfte upp en lucka i golvet. Där var en bassäng fylld med vatten. En liten trätrappa förde ned i det våta, alldeles som i en badsump. Från en liten dörr på nischens ena sida

infördes ett ungt fruntimmer i svarta draperier, och strax efter kommo andra unga fruntimmer i likadan skrud, tillsammans sju unga fruntimmer insvepta i svart. Från en dörr på motsatta sidan kom en ung man, också i svart fotsid kåpa. De satte sig på ömse sidor om bassängen, och församlingen sjöng.

Under sången visade sig ånyo pastor Hedberg, men äfven han nu i svart kåpa. Han steg ned i bassängen, där vattnet stod honom till medjan, och bad samt räckte handen åt den första af de unga svarthöljda fruntimmerna, som på andra sidan understöddes af en diakon och varligt steg ned i vattnet samt fördes fram till bassängens andra ände, där hon med sammanknäpta händer gjorde sin andakt. Vattnet stod henne upp på bröstet. Pastorn fattade henne och böjde hennes öfverkropp bak ut, så att hon kom helt och hållet under vattnet, medan han läste de sakramentala instiftelseorden, sådana de af baptisterna uppfattats, och åberopade sig på hennes egen frivilliga önskan att döpas eller, såsom det heter, »begrafva sig med Kristus i dopet». Ögonblickligt lyfte han åter upp henne, aftorkade hastigt hennes ansigte med en handduk och förde henne till trappan, där hon togs om händer af ett par bröder som kastade öfver hennes drypande draperier en vid svart mantel och ledde henne till den dörr genom hvilken hon gjort sitt inträde.

Alt detta upprepades för hvar och en af de återstående, och under hela tiden skötte hr Hedberg sin tjänst i bassängen, utan att lemna den förr än alla åtta voro döpta, då han, under församlingens lofsång, uppstod ur dopvattnet.

Man må icke tro, att det hela gör något motbjudande eller något löjligt intryck. Det är endast något egendomligt, men baptist-dop börja nu varda så allmänna, att de snart icke väcka större uppseende.

Betelkapellet vid Malmskillnadsgatan är större än det nu skildrade Ebèneserkapellet. Det är ock gudstjänstlokal för en större församling, Stockholms första. Dennas föreståndare och förste predikant är Wilhelm Lindblom, en af de svenska baptisternas mest framstående lärare och ledare, hvars predikningar gärna höras af äfven icke-baptister. Hr Lindblom är en ganska betydande vältalare, hvars föredrag på half annan timme icke förefalla tröttande. Han är kanske icke så enkel i sin framställning som hr Hedberg, men kraftigare och

W. Lindblom.

eldigare och rycker alltid sina åhörare med sig. För öfrigt predikar ej håller han ofördragsamhet, men håller strängt på dogmerna och på bibelns oantastlighet. Af hans bägge medäldste, K. O. Broady, f. d. öfverste i nordamerikansk tjänst, och Adolf Drake, är den förre äfven omtyckt predikant samt jämte den mildt evangeliska Drake, utgifvaren af »Veckoposten», föreståndare för baptistseminariet.

Redan på 1840-talet började några personer i Stockholm, innan ännu någon baptiströrelse uppstått på annat ställe i landet, att här sysselsätta sig med tanken på barndopets oberättigande. Bland dessa var bundtmakaren D. Forssell, hvilken på en affärsresa till Hamburg 1847 fördes till ett baptistkapell, där hans öfvertygelse om dopet stadfästes. Samtidigt, men icke i något samband med stockholmarne, döptes i Hamburg den svenske sjömannen F. O. Nilsson, som i Amerika lärt känna baptismen. Då han sedan döpte och lärde i Göteborgstrakten, landsförvistes han.

Till den stockholmska gruppen, bland hvilka de tre för baptismen så nitiskt verkande bröderna Palmqvist funnos, sällade sig 1850 den för sitt uppträdande mot det oskriftliga i konfirmationen af Upsala domkapitel suspenderade prestmannen Anders Wiberg, hvilken dock icke då ännu omfattat baptismen, men som året därefter, då han återvände från en utflykt till Hamburg, öfvertygades om barndopets oförenlighet med bibeln, tog afsked från prestämberet och gaf ut den bekanta skriften »Hvilken bör döpas? och Hvaruti består dopet?». För sin hälsas skull företog Wiberg 1852 en resa till Amerika, vid hvars början han af ofvan nämde Nilsson döptes i Öresund. Under hans treåriga frånvaro i Amerika döptes D. Forssell och P. F. Hejdenberg 1854 i Hamburg, och vid sin återkomst döpte de flere andra.

Därmed var baptistförsamlingen i Stockholm i full verksamhet, och hennes förnämsta män sökte utbreda åsigtorna åt många andra håll, hvilket då ännu icke kunde göras utan att utsätta sig för förföljelser med böter och fängelse vid vatten och bröd.

Under 1855 verkade bland de döpta i Stockholm C. J. M. Möllersvärd, hvilken hade döpts i New York, och då valdes den från Amerika återkomne Wiberg till föreståndare. Stockholms baptister hyrde till samlingslokal två små mörka rum vid Köpmangatan med uppgång från en af de trängsta och smutsigaste gränder i staden. Församlingen var mycket liten och hade behof af att dölja sig. Det var icke då ett sådant rörligt och oförskräckt samt af myndigheterna fördraget religiöst lif som i nya Stockholm. Emellertid tvekade baptisterna icke att antaga inbjudning till offentlig diskussion i Betlehemskyrkan, där deras åsikter angreps af Thomander, Elmblad m. fl. och försvarades af Möllersvärd, Wiberg och notarien Elde.

År 1857 hyrde baptisterna sig en lokal vid Besvärsgatan, n. v. Brännkyrkagatan, å Söder, men kunde ej behålla den. I staden hade förvärfvats en ny samlingshall i det till många olika ändamål begagnade huset n:o 13 vid Skärgårdsgatan, den gamla »Själagården», där Trivialskolan, Stockholms enda klassiska läroverk, hysts i halft annat århundrade, ända till 1814. Där började baptisterna 1856 en söndagsskola, men som snart måste öfvergifvas för det oljud som anställdes af gatpojkar och först 1864 kunde ånyo upptagas, i synnerhet genom Lina Rossanders (sedermera fru Johansson) nitiska bemödanden.

Behovet af ett nytt bönehus gjorde sig emellertid gällande, och Wiberg

begaf sig 1860 till England för att begära hjälp till ett kapells uppförande. Han fick i hop 1,100 pund st., af hvilka 5,000 rdr dock skulle fördelas på församlingar i öfriga delar af Sverige. Ett par år därefter for samme Wiberg i dylikt ärende till Amerika, men redan under hans frånvaro började man, efter ritning af arkitekten Liljeström, bygga Betelkapellet vid Malmskilnadsgatan, och vid slutet af 1866 invigdes det.

Wiberg hade kommit till baka sist nämnda år och åtföljdes af öfverste K. O. Broady samt kapten A. Edgren, af hvilka den senare snart återreste, men Broady stannade såsom en af baptistförsamlingens starkaste pelare. Åren 1874 och 76 besökte Wiberg åter England för att intressera bättre lottade trosbröder för ett nytt kapell i Stockholm. Detta lyckades, och Salemkapellet på Söder bygdes, efter ritning af arkitekten J. A. Westerberg i Göteborg, samt invigdes 1878. Kapellet är taxeringsvärderadt till 198,000 kr. och tillhör å församlingens vägnar sällskapet »Rätt och sanning». Det vida större Betelkapellet har ett taxeringsvärde af endast 100,000 kr. Det tillhör, likaledes å föreningens vägnar, sällskapet »Upplysning och sedlighet».

Ebeneserkapellet är alldeles nytt och andakts hus för Stockholms tredje baptistförsamling. Den första församlingen, Betelkapellet, räknar sin fullt stadgade tillvaro från 1854 och har tillsammans 25 predikande bröder samt 1,824 medlemmar. Den andra församlingen, Salemkapellet, är från 1878, har 6 predikande bröder och 420 medlemmar. Den tredje, Ebeneserförsamlingen, har blott en predikant, den ofvan nämnde föreståndaren samt 226 medlemmar. Församlingen bildades 1883, och man började tänka på nödvändigheten af ett tillräckligt kapell, men saknade medel. Den

Ebeneserkapellet.

1 januari 1884 skänkte ett fattighjon, en gammal kvinna, 1 krona, som hon själf fått, till grundplåt för byggnaden, och föredömet följdes. Redan i februari 1884 köptes tomt, för hvilken skulle erläggas 19,000 kr., men först i augusti 1885 lades grundstenen. Kapellet, kalladt »Ebeneser», det är »Hjälpestenen», uppfördes efter arkitekten A. G. Forsbergs ritning. I mars 1886 var nedra salen färdig, och samma år i december invigdes kapellet. Kostnaden för hela byggnaden uppgår till omkring 76,000 kr., för hvilka församlingen till en del står i skuld, men som för öfrigt hopsamlats genom bidrag från vänner till baptistverksamheten.

Denna verksamhet är, utom i de tre nämnda församlingarna, fördelad på ännu tre andra, nämligen i Vestmannagatan n:o 54, med 5 predikande bröder och 166 medlemmar, i n:o 3 Grefgatan, med 3 predikare och 200 medlemmar, samt i n:o 24 A, Handverkaregatan, med 4 predikande bröder och 171 medlemmar.

Tillsammantaget funnos i Stockholm vid 1888 års början 3,007 baptister, utom dessas minderåriga barn, hvilka ännu ej mottagit dopet. Vid årtiondets början var antalet blott 1,470.

Fästa vi oss endast vid den verksamhet som är förenad med Betelkapellet, finna vi först och främst söndagsskola hvarje söndags morgon, predikan hvarje helgdag kl. 11 f. m. och 6 e. m., bönemöte hvarje fredag kl. 7 e. m., missionsmöte första måndagen i månaden kl. 7 e. m., sång med söndagsskolbarnen hvarje tisdag kl. 5—7 e. m. Dess utom hållas enskilda sammankomster. Utom sin tjänst i kapellet vid alla gudstjänster och möten där, ha de till Betelkapellet hörande 27 diakonerna fattigvården i elfva distrikt. Församlingen har en allmän kassa, af hvilken utgifterna bestridas för pastoris (omkr. 3,500), och öfriga kapelltjänarens löner samt kapellets uppvärmning och underhåll och amortering af kapellskulden. De öfriga församlingarnas föreståndare eller pastorer ha ej så stor inkomst, t. ex. Ebeneserkapellets endast 2,000 kr. årlig lön.

Betelförsamlingen har också en fattigkassa, en syförening, »Dorcas», med ändamål i synnerhet att bekläda fattiga söndagsskolbarn samt en ynglingaförening, »Filadelfia», med uppgift att hålla tillsammans i broderlig kärlek, förkofra sig i kristlig tro och kunskap, på flera sätt understödja församlingens kristliga verksamhet samt att genom sin »förlagskassa» utlemna förlagslån åt sina delegare för att bereda dem tillfälle att bedrifva egen industriverksamhet eller handel.

Församlingen har dess utom föreningen *A. M.* (Arbetsmyran) med ändamål att åstadkomma närmare sammanslutning mellan de af församlingens yngre systrar, som äro ogifta samt fyllt tretiofem år. Ehuru inträdesafgiften är blott 25 och månadsafgiften 10 öre, har föreningen *A. M.*, som bildades 1875, på tio år inbringat 10,000 kr. Så komma »Den kristliga mödraföreningen», det redan nämnda sällskapet för »Upplysning och sedlighet», »Stockholms missionsförening» och »Stockholms andra söndagsskolförening», »De fria vännernas sjuk-kassa», sjukkassan »Nya vänskapsföreningen», »Betelföreningen», »Norr-malms Femöresförening» och »Ladugårdslands femöresförening», föreningen »Adelfia» och föreningen »Bikupan».

Hvarje baptistförsamling är själfständig och sköter sina egna angelägenheter, men till samman bilda församlingarna distriktföreningar, och Sveriges alla baptistförsamlingar skicka ombud till gemensam konferens, som hålles hvar tredje år. I hela Sverige funnos vid början af 1887 aderton distriktföreningar med 473 församlingar och 205 bönehus, 506 predikande bröder samt 31,849 medlemmar. I baptisternas söndagsskola undervisades omkring 31,000 barn af 2,790 frivilliga lärare, i deras egna hvardagsskolor 1,000 barn. Uppgifna bidrag till välgörande ändamål stego till 292,213 kr.

Den som vill erfara något om baptistpredikanternas utbildning, finner tillfälle därtill i n:o 18 Engelbrekts-gatan, där *Betelseminariet* har sin lokal. Det grundades 1866, och huset köptes sedan på D. Forssells konkursauktion.

Sedan 1881 handhafves seminariet af ett sällskap, kalladt »Föreningen Betelseminariet». Styrelsens ordförande och skolans föreståndare äro K. O. Broady och A. Drake. Elevernas antal uppgick vårterminen 1888 till tretioen. Från läroanstaltens början ha 189 predikanter där utbildats. Kursen är dels tre, dels fyra år, och antagningsåldern 18 år.

* * *

Vid Kungsträdgårdsgatan resa sig åtskilliga stora, präktiga hus. Det nyaste af dem tillhör *Evangeliska brödräfsamlingen*, Stockholms allra minsta församling, fridsam och välvillig, verkande i det tysta, men oaktadt de mycket fåtaliga medlemmarne ingalunda utan sin betydelse i nya Stockholms religiösa lif samt med en ganska intressant historia.

Vanligtvis hålles gudstjänsten på söndagsaftnarne kl. 6, och har så hållits ganska länge. Lokalen är en sal i en byggnad på gården till ofvan nämnda hus, n:o 12 Kungsträdgårdsgatan, på samma plats där Erik Tollstadius på 1720-talet samlade omkring sig i enskildt samkväm en del af de »väckta», som brukade höra hans predikningar i Skeppsholmskyrkan. Tollstadius bodde i en träbyggnad på gården hvilken egdes af bergsrådet E. F. Hjärne, som jämte sin hustru Christina Charlotta Rudbeck tillhörde de väckta.

I n. v. Brödräfsamlingens i Stockholm diarium läses följande, återgifvet af pastor Aastrup i hans föredrag vid brödrasalens hundraårsjubileum den 1 nov. 1883: »Det rörde sig (på 1720-talet) ett lif i kyrkan, himmelrikets surdeg började jäsa, många själar väcktes ur syndasömnerna, hvilka, fulla af trängtan efter tröst och ro för hjärtat samt icke tillfredsställda med öfningarna af ett blott mekaniskt kyrkoväsende, dels mera enskildt, dels i större eller mindre sällskap sammanslöto sig . . . De voro till största delen redliga själar, men de flesta togo miste om den enfaldiga evangeliska vägen, särdeles som de prester, till hvilka de hade sitt förtroende, mestadels voro af lagisk riktning efter då varande hallensiska (pietistiska) tänkesättet.»

Det var ingalunda i öfverensstämmelse med denna riktning, utan just för att motverka den som *herrnhutismen* inträngde i Stockholm. Om pietismen utmärkte ett framsteg framför den döda ortodoxien, var brödräfsamlingen åter ett framsteg framför pietismen. Sedan, på inbjudning af en svensk ädling som besökt Herrnhut, några bröder gjort kortare besök i Sverige, gafs dock den egentliga anledningen till herrnhutismens införande här af en prestman i Stockholm, Odelius, »hofpredikant» hos presidenten Strömfelt och predikant i enkuskyrkan. Han hade på en resa till Lifland 1739 lärt känna flere af de evangeliske bröderna och fick här understöd af pastorerna Hellman och Holmberg, hvilken senare utgaf första upplagan af »Zions sånger».

Medan således evangelium om den fria nåden i Kristus började utbreda sig här, skickade brödräfsamlingen i Herrnhut en deputation till ärkebiskop Steuchius, hvilken tog vänligt mot den, och sedan deputationen kommit till baka, hitsändes två svenskar, Becklind och Werwing, hvilka ytterligare stadgade herrnhutismen här. Detta var i medlet af 1740-talet. Sedan följde några år af

motgångar och inbördes slitningar, till hvilka senare den bekante Rutström otvifvelaktigt bidrog. Men 1760 hitsändes en lärare, G. Ike, med hvilken ett nytt tidehvarf för brödraförsamlingen i Stockholm inträdde. Han erbjöds af bergsrådet Hjärne och dennes hustru att bo i den lilla träbyggnaden på ofvan nämde gård, där Tollstadius haft sin bostad, och därmed höll brödraförsamlingen sitt inträde på denna tomt, där hon ännu lefver och numera är rik husegare.

Sammankomsterna höllos från 1778 i en mindre sal på vinden öfver ett vagnshus i en nu mera nedrifven byggnad, men fru Hjärne, hvars man nu var död, tänkte på att bygga en ny sal, hvartill hon dock måste erhålla kungl. majsts tillåtelse och som det vore kinkigt nog att utverka, enär den skulle ingripa i konventikelplakatet. Tillåtelsen meddelades dock, och den 12 sept. 1784 invigdes salen. (Hundraårsfesten firades den 1 nov. 1883, emedan grundstenen nedlades motsvarande dag 1783.) Det är den salen, som ännu i vår tid användes vid brödraförsamlingens andaktsstunder. Hela egendomen tillföll församlingen efter enkefru Hjärnes död som inträffade den 24 febr. 1804.

Följande personer ha varit pastorer i denna församling: Becklind 1743—45; Werwing 1745—; Ike 1760—82 (ligger begravnen på Johannis kyrkogård); Gerner 1782—90; ungefär samtidigt med honom Malmström 1781—92; Würgatsch 1790—99 och ungefär samtidigt Wik 1792—1810; Stählin 1799—1811; Wunderling 1811—15; Warnke 1815—44; Senft 1844—56; C. von Bülow 1856—59; R. Hockstein 1859—66; E. W. Schmidt 1866—72; P. J. Aastrup 1872.

År 1885 fick brödraförsamlingen af hr H. Berns anbud på en del af tomt, och detta antogs, hvarigenom församlingen afhände sig 10,000 kvadratfot eller icke fullt en tredjedel af hela området. Köpeskillingen var 150,000 kr. Det är på dessa 10,000 kv.f. som Berns nya salong är bygd. Församlingen lät rifva ned den lilla byggnaden åt gatan och där, efter A. & Hj. Kumliens ritning, uppföra det ståtliga nutidshus som nu utgör ett af traktens prydnader. Nybyggnaden har kostat omkring 220,000 kr.

I det nya huset bor pastor Aastrup, men i den gamla salen på gården hållas andaktsstunderna. Dessa skulle icke bevistas af många personer, om de voro beräknade blott för församlingens medlemmar, men i salen finner man alltid andäktiga åhörare, enär brödraförsamlingens lära är i alt den evangeliskt lutherska kyrkans utan några separatåsigtter, endast med betonande af *in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas*. Brödrakyrkan är icke annat än en del af den evangeliska kyrkan och såsom sådan har hon till uppgift att tjäna denna så mycket hon förmår, t. ex. att meddela tröst och uppmuntran, utan att draga någon från den egentliga kyrkan tillhör.

Församlingen har under de senare årtiondena icke ansett sin verksamhet för samfundsbildning inom den bestående kyrkan nödig, enär kyrkan själf under den tiden genom föreningar och sällskap tillgodosett detta behof, och brödraförsamlingens grundsatser icke tillstämde att utom och ännu mindre i strid med det bestående verka för sådant ändamål. I brödraförsamlingens plan kan således samfundsbildning nu mera knapt sägas ingå, men det redan varande

samfundet fortfarande finnes. Församlingen är såsom ett enskildt sällskap, som inom och under samverkan med det bestående främjar goda ändamål och icke vill värfva proselyter för en sekt. Men derigenom har medlemmarnes antal, som ända till för några och sextio år sedan var ganska talrikt, småningom minskats och utgöres nu af endast *femton*. Dessa äro de inskrifna församlingsmedlemmarne, men omkring dem samlar sig ett stort antal deltagande i andaktsstunderna.

Till hednamissionen i främmande verldsdelar bidrager Stockholms brödraförsamling genom hopsamlande af icke obetydliga belopp.

* * *

En afton ville jag besöka katolsk-apostoliska församlingen, som har sitt lilla kapell eller rättare sin andaktssal i n:o 5 Biblioteksgatan, i hörnet af Mästersamuelsgatan (f. d. Ålandsgatan) och letade mig i mörkret öfver en smutsig och för öfrigt mycket ruskig gård, upp för en lika otreflig järntrappa samt stannade utanför en dörr, genom hvilken tonerna af en andlig sång trängde fram. Jag lyssnade. Sången hade upphört. Jag trädde in och fann mig i en tämligen stor sal utan några prydnader, men där en man stod i talarestolen och predikade. Det lät icke als katolskt. Det såg icke apostoliskt ut, så vida med detta skulle menas något riktigt påfligt.

»Är det här katolsk-apostoliska församlingen?» sporde jag en man som välvilligt makade åt sig och beredde mig plats på bänken bredvid sig.

»Katolsk!» svarade han och såg förnärmat ut. »Vi höra till metodist-episkopal-kyrkan.»

»Ja så, inte en wesleyansk församling!» invände jag.

»Visst inte! Vi äro episkopala, säger jag.»

Han vände sig från mig. Jag fann, att jag kommit på orätt ställe, hade kommit i en metodistsal, i st. f. till de katolsk-apostoliska. Vill man söka sin frälsning hos de senare, skall man icke stanna på vägen och låta locka sig af den metodistiska andakten, utan stiga mycket högre, tre trappor, ty där först träffar man de apostoliska.

Emellertid satt jag kvar den aftonen hos metodisterne och gick sedan dit flere gånger samt har ej underlåtit att göra mig bekant äfven med deras öfriga gudstjänstrum i Stockholm. De bilda flera ganska blomstrande församlingar och utveckla en icke obetydlig verksamhet.

Af de särskilda friförsamlingar vi redan omnämt, har ingen officiellt utträdt ur statskyrkan, icke ens baptisterne, men metodisterne äro de

första erkända »dissenters» vi här påträffa. De ha formligen anmält sitt utträdande ur statskyrkan och stå således ej blott i verkligheten, utan äfven juridiskt på egen botten.

Här ofvan har berättats, huru den s. k. »engelska kyrkan» vid Öfra Bangränden (n. v. Sergelsgatan) eller rättare det wesleyanskt metodistiska samfundets kapell tillkom. Efter det beklagansvärda uppträdet där palmsöndagen 1842 stängdes kyrkan och öppnades först 1851, då lektor P. M. Elmblad af »kapellvårdaren», grosshandlaren Keijser, tilläts där hålla bibelförklaringar. Kyrkan köptes sedan af landshöfdingen, grefve G. F. Liljencrantz för 36,000 rdr, och kom i evangeliska fosterlandsstiftelsens hand samt utgjorde predikosalen för C. O. Rosenius, hvilken upptog »Eliasmanteln i den fria, religiösa verksamhetens tjänst.»

Men med den wesleyanska metodismen var det slut i Stockholm. Där emot bildades de första metodist-episkopal-församlingarna här 1868, hufvudsakligen genom V. Witting, som 1867 kommit hem från Amerika och af biskop Kingsley uppmanades att stanna och verka. Witting, född i Malmö 1825 och son till kapten A. J. Witting vid Vendes artilleri, hade varit apotekarlärling och sjöman, men förenat sig med metodist-episkopalkyrkan i Nordamerika och antagits till en af hennes predikanter samt vardt i egentlig mening den förste som planterade metodismens banér i Sverige, d. v. s. den episkopala metodismens, hvarigenom Sverige trädde i förbindelse med den kyrkan i Amerika, utan att ega något samband mera med den wesleyanska metodismen i England.

År 1868 funnos i hela Sverige 7 predikanter och 434 medlemmar officiellt erkände. År 1876 hade medlemmarnes antal stigit till 5,663, och 1886 voro de 15,166, af hvilka 3,722 på prof. Bland dessa 15,166 räknades dock 214 i Finland. Antalet gick till 1,273 i Stockholm. De senare äro delade i tre församlingar: S:t Peters, S:t Pauls och Stockholms mission.

S:t Peters församling har på senare tider haft gudstjänst på tre ställen, nämligen i n:o 20 Wallingatan, den egentliga samlingssalen, i Hôtel W6' stora sal och i en sal på Kungsholmen. År 1887 räknade församlingen 440 medlemmar i full förening med henne samt 203 på prof.

S:t Pauls församling har sin gudstjänst i det vackra kapellet i hörnet af Adolf Fredrikstorg och S:t Paulsgatan samt en bönsal vid Åsögatan. Medlemmarne äro 390 i full förening samt 129 på prof.

Stockholms Mission har den ofvan nämnda salen i hörnet af Biblioteks- och Mästersamuelsgatorna och räknar 14 medlemmar i full förening samt 97 på prof.

Samtliga metodister i Stockholm voro således sislidet år 844 i full förening samt 429 på prof eller till samman 1,273.

Antingen man går och hör pastor Carlsson i S:t Paulskapellet eller pastor Schütz i salen vid Wallingatan, eller J. M. Erikson, redaktören af »Svenska Sändebudet» och f. d. riksdagsman för Stockholm i Andra kammaren, t. ex. i n:o 48 Åsögatan, eller C. Hultgren vid Biblioteksgatan eller någon annan af metodistpredikanterne, skall man i de flesta fall finna gudstjänstlokalerna fyllda af andäktiga åhörare.

Predikanterna tillsättas af den amerikanske metodistbiskop som infinder sig här vid årskonferenserne, hvilka hållas på olika ställen i landet. Lönen i

S:t Peters församling är 1,200 kr., i S:t Paul 1,000. I »Stockholms mission» tyckes den ännu icke vara reglerad. Till predikanter utbildning finnes en predikantskola.

Det är icke blott de stora helgdagsgudstjänsterna som äro talrikt besökta, utan äfven predikningarna och bönemötena på hvardagsaftnarne. Infinner man sig vid en sådan aftonandakt i t. ex. S:t Paulsförsamlingen, märker man, att den hålles icke i själfva kapellet, utan i bönesalen, hvilken, liksom alla dessa församlingars salar, är mycket enkelt utstyrd. Den ena efter den andra af församlingens medlemmar inträder, kastar sig på knä framför en bänk och försjuncker i bön. Om det är en afton, då »Svenska Sändebudet» utgifvits, ser man många ha med sig ett exemplar, hvilket de vid ingången till salen förskaffat sig hos portvakten, och medan de vänta på predikanten taga de kännedom af bladets innehåll.

Andaktsstunden är i yttre afseende tämligen lika med sådana uppbyggelseaftnar i andra friförsamlingar: bön, sång och predikan eller åt minstone kort utläggning af ett kapitel i bibeln. Det enda olika är, att församlingen under bönerna ligger på knä samt att en af de knäböjande plötsligt höjer sin röst och framsäger en för tillfället hopsatt bön, som eftersäges af de öfriga och därmed åstadkommer ett doft mumlande öfver alt i salen. Knapt har han slutat, förr än en annan af församlingen också börjar högljudt bedja och på samma sätt finner efterföljare. Stundom utsägas dessa böner med verklig hänförelse, någon gång kanske på ett sätt som vittnar om öfverspänt sinnestillstånd. Metodismen tyckes, att döma efter den jämförelse man kan göra i Stockholm, vara mer än baptismen egnad att framkalla stark känslöstämning och ofta höras under predikan högljudda suckar och andaktsutbrott från en god del af församlingen.

* * *

Det är söndagsmorgon. Klockan slår nio. Två eller tre hundra barn rusa in i *Florakyrkan*. Låt oss följa dem. Kyrkan, som har sitt namn efter den gata vid hvilken hon ligger, hör till antalet af de nya tempel, som under senare år uppväxt i Stockholm och i sitt yttre ganska mycket afvika från de gamla kyrkorna. Florakyrkan är en rätt vacker byggnad med väl afvägda mått och enkla, men med ändamålet öfverensstämmande prydnader i lämpliga sandstensfärger, godt ordnade fönsteröppningar och ett stort rundfönster som gör ett behagligt intryck. Romanisk byggnadsstil är här lämpad efter vår tids behof och gifver åt detta, liksom åt ett par andra af nya Stock-

holms andakts hus den på en gång allvarliga värdighet och lugna vänlighet, som är mer än gotiken öfverensstämmande med hvad nutiden fordrar af en sådan samlingsplats.

Kyrkan är uppförd efter ritning af A. G. Forsberg, samma arkitekt som lemnat ritningen till Ebeneserkapellet, samt i samarbete med egaren, grosshandlaren J. W. Wallin och invigdes den 5 april 1885. Hr Wallin har låtit bygga henne på egen bekostnad för den lilla församling, en utbrytning från baptisterna, som han bildat. Han har isynnerhet önskat uppföra ett vackert andakts hus, i hvilket personer af olika trosbekännelse kunna mötas vid gudstjänster, där till och med på samma dag talare af olika riktningar uppträda och där baptister, meto-

distier och evangeliskt-lutherska kristna kunna vid hvarandras sida lyssna till predikningarna. Florakyrkan är en fridskyrka, där fördragsamhet läres och praktiskt tillämpas.

Kyrkan vid Floragatan.

Vi följa barnskaran och inträda i den rymliga förstugan. Barnen ha redan försvunnit in i salen å nedra botten, ett mycket stort, men föga vackert och något mörkt rum. Några barn ha begifvit sig en halftrappa upp, där en mindre sal bildar läktare åt den större. Undervisningen är redan i full gång, då vi,

efter att ha sökt göra oss bekanta med andra delar af kyrkan, inträda i den stora bottensalen. Alla barnen — de kunna väl vara omkring tre hundra — svara på frågorna samtidigt. Det är ett döfvande buller af gälla barnröster. De allra flesta barnen äro ganska små, sex till nio eller tio år, tyckes det. En och annan flicka ser äldre ut. Några tyckas vara tolf eller tretton år. Alla erhålla religiös undervisning, ingen annan, och efter särskilda små bibliska läroböcker. De sitta på långa bänkar med ryggstöd, men utan pulpet, och emellan bänkraderna trängas lärare och lärarinnor, alla unga och, såsom det tyckes, mycket vänliga mot barnen, hvilka å sin sida se glada och belåtna ut.

Sedan läsningen på detta högljudda sätt fortgått omkring tre fjärdedels timme, reser sig ett fruntimmer, som har en särskild plats vid ett bord på en upphöjning i salens bakgrund, och börjar göra frågor här och där bland barnskaran som nu också står upprätt mellan sina bänkar. Barnen få redogöra för dagens betydelse och tyckas vara ganska säkra i hvad man pluggat i dem. Det hela kan naturligtvis icke göra intryck af annat än utanläxa. Några sånger utföras enligt den särskilda psalmbok, som användes i denna kyrka och kallas *Fridssånger*. Ett ungt fruntimmer sjunger ett solonummer. Förestånderskan talar vänliga och uppmuntrande ord, och klockan tio eller strax efter är det hela avslutadt.

En ung lärare, med hvilken jag en gång inlät mig i samtal, upplyste, att hela antalet af barn som bevista denna söndagsskola går till mellan 400 och 500, fastän icke alla äro närvarande hvarje söndag, samt att lärare och lärarinnor utgöra mellan 40 och 50, hvilka alla tjänstgöra utan någon ersättning.

»Hvad gör herrn under veckans öfriga dagar och hvad lefver herrn på?» sporde jag.

»Jag är skomakare», svarade söndagsläraren.

De flesta af dessa lärare och lärarinnor idka handverk eller annan borgerlig sysselsättning, men egna sin helgdagsmorgon åt undervisning. Så är förhållandet öfver alt i dessa söndagsskolor, hvilka finnas inom alla frikyrkor i Stockholm och otvifvelaktigt utöfva stort inflytande. Ensamt baptisterna hade vid början af 1887 här 232 söndagsskollärare och 2,040 söndagsskolbarn. Denna verksamhet ses med oblida ögon af statskyrkans presterskap och torde väl ha bidragit till de gudstjänster för barn, som nu mera ofta på söndagsmorgnarna anordnas i våra territorialkyrkor. Huruvida den undervisning som meddelas i friförsamlingarnas söndagsskolor är af verkligt gagn för barnen och deras framtid, torde med skäl kunna betviflas. Till och med i fridskyrkan vid Floragatan, där alt för öfrigt tillgår så vänligt och fördragsamt, tyckas de lärar som inplantas i barnen ej alltid vara i full öfverensstämmelse med den milda fördragsamheten mot olika tänkande. Att barnens tankeförmåga i något enda afseende uppöfvas torde med lika stort skäl kunna betviflas. Men det är ju icke fråga om *tanke*, endast om *tro*.

Klockan lider mot half elfva, och om en halftimme skall öfverste Broady börja sin predikan i sjelfva kapellet, hvilket således i dag upplåtes åt en baptist. Genom trappor till höger och vänster komma vi upp i kapellets förstuga och träda in i en stor, ljus och vacker sal, som på tre sidor omgifves af breda läktare. Midt för det stora, med färgade glas försedda rundfönstret är en absis, liknande nischerna

i baptistkapellen och i den en amfiteatralisk upphöjning, på hvilken predikstolen befinner sig, omgifven baktill och nedanför af sittplatser. Midt nedanför står en mindre orgel. Från absisen leda ock två dörrar till särskilda rum med utgång till baktrappor. På absisens amfiteatraliska stolrader sitta sångare och sångerskor. Det hela har en festlig prägel.

Salen med bekväma och fyndigt inrättade bänkplatser rymmer omkring 1,400 personer och lemnar tillfälle att öfver alt se och höra predikanten. En god del af åhörarne tyckes tillhöra finare samhällsklasser än man vanligtvis finner i friförsamlingarnas kyrkor. Där längst fram nedanför absisen ligger en äldre, gråhårig man på knä. Vi igenkänna baron X. På de främsta bänkraderna se vi grefvinnan Y. och fröken Z., två af »societetens» damer, jämte flera af den förnämna världens fruntimmer, och nu inträder kammarherren Xx., bugar sig förbindligt för de fina damerna och delar ut »Fridssånger» till höger och vänster.

Öfverste Broady predikar i dag på förmiddagen, kaptén Ahlberg på eftermiddagen. Nästa söndag kan man få höra predikanter som icke ha något gemensamt hvarken med öfversten eller kaptänen. En tid hade Frälsningsarmén sitt högkvarter i denna kyrka. Han har nu sitt eget hus vid Östermalmsgatan och Tyskbagarbärgen. Men Flora-kyrkan står aldrig tom. Redan kl. half åtta på söndagsmorgonen hålles här bön och först sent på aftonen slutar den sista gudstjänsten.

* * *

Bland de friförsamlingar som icke ha egna kapell äro två Svedenborgska, nämligen *Nya kyrkans äldsta församling* och *Nya kyrkans svenska församling*, men ingendera af dem är synnerligt betydande. Den förra har sin gudstjänst i arbetareföreningens sal vid Malmskilnadsgatan, där pastor Boyesen predikar, den senare i Hôtel W6, där pastor Manby stundom uppträder. Om de två riktningarna icke draga jämt sins emellan, åstadkomma de likväl icke något buller i den yttre världen. Ingen af dem står kvar i statskyrkan.

* * *

Det var en tid, då den »rena evangeliska lärans» bekännare i Stockholm mycket fruktade den katolska propagandan. Den tiden är länge sedan förbi. Det är endast undantagsvis man nu hör talas om några verkliga eller inbillade försök af det katolska presterskapet i Stockholm att värfva en eller annan själ. För öfrigt lefva pro-

testanter och katoliker fredligt vid hvarandras sida, och statskyrkans presterskap har mera sin uppmärksamhet riktad på baptister, metodister och andra friförsamlingars bemödanden att göra proselyter. Stockholmarne af statskyrkan besöka gerna *Sancta Eugénias kapell* vid Norra Smedjegatan för att där få höra vacker kyrkmusik, i synnerhet vid de större kyrkfesterna och allra mest på Påskdagen. Kapellet är då högtidligt upplyst och prydt med en stor mängd lefvande växter samt långt innan högmessan börjar fullsatt af dem som lyckats skaffa sig inträdeskort. Messan firas med den romersk-katolska liturgiens hela glans, och man får vanligtvis höra stycken ur *Foronis* sexstämmiga sångmessa samt Ahlströms ståtliga »Cantate Domino canticum novum» eller den förstnämdes stora C-durs-messa för kör, soli och orkester, alt utfördt af sångare och musici som till större delen icke tillhöra den katolska församlingen, men af denna anmodas biträda.

Det torde nog vara *Sancta-Eugenia*-kappellets föredöme som förmått statskyrkan att nu mera anordna vacker musik på stora helgdagar, t. ex. då i Klara kyrka på påskdagen sjunges Händels »Zions dotter», i Storkyrkan samt i Jakobs och Ladugårdslandets kyrkor på samma dag Rolles »Frälsta värld», i sist nämnda kyrka dess utom Jomellis »Halleluja», i Katarina »Påksång» af Melchior Vulpus, i Maria Herman Bonickes »lofsång» för kör, solo och trio, o. s. v. Äfven långfredagen, hvilken i katolska kyrkan icke är någon stor helgdag, firas i våra lutherska nu mera med vackra musikstycken, och i allmänhet har vår kyrkmusik i Stockholm vunnit mycket under senare år. Maria församling har en särskild kör.

Efter reformationen hade katolikerne i Stockholm ingen privilegierad kyrka eller annat tillfälle till gudstjänst än i husen hos sändebuden från katolska hof. Genom »tolerance-plakatet» af den 24 jan. 1781 infördes dock fri religionsöfning åtminstone till viss grad, och romerska kurian begagnade sig snart däraf samt hitsände d:r Paschalis Oster såsom *vicarius apostolicus*. Till katolsk gudstjänst uppläts ett rum i norra flygeln af stadshuset, och där firades messan första gången påskdagen den 11 april 1784. Det katolska kapellet stannade där i mer än femtio år. Längre hyste församlingen den önskan, att få sig en riktig kyrka, men önskan kom ej till verkställighet förr än 1834, då den året förut hitkomne apostoliske vikarien J. L. Studach tog saken om hand. Församlingen inköpte då en tomt vid Norra Smedjegatan för 25,000 rdr banko, insamlade genom kollekt och frivilliga bidrag af trosförvandter inom och utom landet. Insamlingen fortsattes, och genom drottning Desiderias samt kronprinsessan Josefinas frikostighet erhöles medel att börja byggandet, hvilket fullbordades under biskop Studachs verksamma ledning. Den nya kyrkan, *Sancta-Eugenia*-kappellet, invigdes den 16 september 1837.

År 1865 lades grunden till en tornbyggnad, hvarmed församlingen ville pryda sitt kapell. Men den 23 maj 1866 nedstörtade det under byggnad varande, då till 102 fots höjd hunna tornet, och tjuguen personer omkommo vid

raset. Kapellet utvidgades, men utan torn. På senare tider har aktiebolaget Sancta Birgitta köpt egendomarne nr:is 74 och 76 samt 78 vid Regeringsgatan, och det har sagts, att katolska församlingen ämnar där uppföra något nytt kapell.

Apostolisk vikarie i Stockholm är f. n. A. Bitter, hvilken, född i Melle i Hannover 1848, kom till Stockholm redan 1874, men vardt kyrkoherde vid katolska församlingen i Göteborg 1875 och stannade där i tio år. Vid slutet af 1885 lemnade han Sverige, men kom till baka sommaren 1886 och invigdes högtidligt såsom Vicarius apostolicus den 15 okt. 1886.

A. Bitter.

Vida äldre medlem af vårt samhälle är församlingens gamle kyrkoherde, pastor A. Bernhard, som föddes i Elsass 1810 och prestvigdes 1837 samt kom till Stockholm 1842 och är väl bekant för alla stockholmare.

Katolska församlingen har dess utom tre andra prestmän, pastorerna I. P. E. Benelius, F. Lieber och grefve B. Stolberg. Om man får tro en uppgift i Elers »Stockholm», skola församlingsmedlemmarne i slutet af 1700-talet ha utgjort »något mer än 1,500 personer, hvaraf en stor del fabriksarbetare bo på Barnängen och Kungsholmen». I nya Stockholm går antalet blott till omkring 800.

* * *

Såsom i det föregående antydts, kan man, i fall *Katolsk-apostoliska* församlingens kyrka skall besökas, gå miste och komma in i en af metodisternas andakts-salar. Fortsätter man dock ännu ett par trappor upp i samma hus, inträder man i de katolsk-apostoliskas kapell, en icke synnerligt stor sal, men ganska smakfullt anordnad med både altare, evig lampa och orgelverk samt predikstol. Församlingen har enskild gudstjänst söndagsförmiddag klockan tio, alltid åtföljd af nattvardsgång, hvilken meddelas med såväl brödet som vinet. Hvarje söndagsafton hålles offentlig andaktsstund med predikan, och då sjunges, liksom på förmiddagen, några af de *hymner*, som utgöra församlingens sångbok och till god del äro urval ur J. O. Wallins m. fl:s svenska psalmer.

A. Bernhard.

Oaktadt namnet, har denna församling icke någonting gemensamt med katolicismen. Föreståndaren, pastor H. P. Jensen, kallas visserligen af de trogna biskop eller engel, hvilket i denna församling är liktydande, och såväl han som öfrige prester bära vid gudstjänsterne hvita messkjortor med olika färgade och olika långa band, *stolæ*, öfver skuldrorna, utvisande deras grad, hvartill kommer att ceremonierna ha någon likhet med den romersk-katolska kyrkans, snarare dock med den engelska episkopalkyrkans, men för öfrigt veta dessa katolsk-apostoliska ingenting om den påfliga katolicismen, utan taga ordet »katolsk» i den ursprungliga bemärkelsen af »allmännelig».

I dagligt tal kallas de *irvingianer* af dem som äro något hemmastadda i de senaste sex årtiondenas kyrkohistoria, men själfva förklara de benämningen vara alldeles oriktig. Om namnet hänvisar till en människa, den skotske presten Irving, är det dock, säga de katolsk-apostoliska, ett verkligt sakförhållande som ingen kan neka eller omintetgöra, att den s. k. irvingianismen icke har någon människa eller något mänskligt parti, någon mänsklig mening eller åsigt att tacka för sin uppkomst.

Irving var presbyteriansk prest i London, men det var ej i hans församling som hälbrägdagörelsens gåfva samt gåfvan att tala med tungor och profetera först visade sig. Detta skedde i Skotland 1829 bland kristna som icke stodo i någon förbindelse med pastor Irving. Den deputation, som i september nämnda år reste från London till Skotland för att undersöka och pröfva dessa andliga tilldragelser, bestod af medlemmar af den anglikanska kyrkan. I London visade sig, uppgifva de katolsk-apostoliska vidare, andens gåfvor först i april 1831, men icke ens hos en medlem af Irvings församling och ej i hans kyrka. De visade sig hos en medlem af anglikanska kyrkan och i den personens eget hus. Men sedan andens gåfvor uppenbarade sig, var Irving en af de förste prester som bekände, att dessa gåfvor voro den helige andes. Och då flere med gåfvorna utrustade personer funno tillflykt i hans församling och kunde där utöfva dem vid den offentliga gudstjänsten, så gjorde tilldragelserna i Irvings kyrka allmän uppsigt i världen och föranledde att kalla verket efter honom. Han var icke bland dem som herren kallade till det apostoliska ämbetet. Han uteslöts ur den presbyterianska kyrkan och vardt då endast öfverherde eller engel öfver en af de församlingar, som herren upprättade i London, men afled redan 1834 innan de katolsk-apostoliska församlingarna tagit någon större utsträckning.

I början af 1870-talet visade sig de katolsk-apostoliska lärorna i Danmark och erhöilo en egen kyrka i Köbenhavn. År 1875 kom pastor Jensen, en då helt ung man, till Stockholm, och i slutet af 1877 lemnade kungl. maj:t tillåtelse att här upprätta en katolsk-apostolisk församling. Denna består nu af mellan 200 och 300 personer, som alla utträdt ur statskyrkan. Församlingen i Stockholm är delad i två distrikt. I Roslagen finnes äfven en församling, och likaledes en i Norrköping. Under biskopen-engeln finnas äldste, evangelister och

herdar, som biträda vid församlingens skötande. De svenska församlingarna stå, liksom öfver allt annorstädes, under ledning af apostlarnes kollegium, som har sitt säte i England. »Apostlarne kunna icke väljas af människor, utan äro omedelbart sända af vår herre Jesus Kristus.» Dessa apostlar utse och inviga »englarne» inom hvarje församling. »Englarne» lefva på de offergåfvor som församlingarna sammanskjuta, och utgifterna för öfrigt underlättas i Sverige genom bidrag från England.

Medlemmar af katolsk-apostolisk församling tro sig kunna tala »med tungor», d. v. s. i ingifvelsens ögonblick tala främmande språk, utan att förut däruti ha fått undervisning, blott drifna af den helige ande. Det profetiska ordet har kommit öfver dessa församlingar »såsom en ström full af ljus och lif och för dem utbredt sitt klara sken öfver den heliga skrifts böcker.» Men om man frågar de katolsk-apostolisk kristna, huru de veta, att den som talar genom dem är den helige ande, svara de med en motfråga: »huru kunde lärjungarne på pingstdagen veta, att anden, som utgöts öfver dem, var den helige ande? Herren säger: mina får höra min röst.»

De apostolisk-kristna stödja sig på tjugonde kapitlet i Johannis Uppenbarelsebok, och tro på Kristi återkomst till jorden efter de dödas uppståndelse. »Salig och helig är den som har del i den första uppståndelsen.» De äro i allmänhet fromma, vänliga och glada, och deras pastor i Stockholm, biskopen eller engeln, är en mycket välvillig man, hvilken gärna meddelar upplysningar om lärosatserna och själf ganska visst är öfvertygad om deras gudomliga ursprung, men med mild fördragsamhet lyssnar till äfven ganska närgångna invändningar.

* * *

Den lilla, vid Wallingatan belägna kyrkan med sitt egendomliga torn är en för alla stockholmare väl bekant byggnad, ehuru troligtvis högst få besökt hennes inre samt kanske ej håller många veta, att hon kallas S:t Peters och S:t Sigfrids. Det är den *engelsk-episkopala* församlingens helgedom, hvilken har en tämligen undandold tillvaro i nya Stockholm, alldeles som kyrkan själf och tornet, hvilket knapt skiljer sig från bakgrunden af de stora hus som beherska det från den högre belägna Kammakaregatan. För några år sedan lät den engelsk-episkopala församlingen tala om sig, enär en splittring då utbrutit inom henne, hvarunder det ena partiet, egentligen kanske blott en enda man, ville hindra det andra från att begagna kyrkan. Detta är nu åter nästan glömdt. Frid och endrägt råda i församlingen, och de engelsk-episkopala väcka ej mera någon uppmärksamhet.

År 1861 medgaf kungl. maj:t att en i Stockholm bildad församling af engelska episkopalkyrkan finge för uppbyggande af egen kyrka förvärfva och besitta en i kvarteret Lindbacken vid Rörstrandsgatan (nu Wallingatan) inom Adolf Fredriks församling belägen tomtedel som för ändamålet inköpts. Kyrkan bygdes och invigdes 1866.

På ansökan af Percy Frere Luck, W. F. Neijber, Mary Neijber, G. Jenner, Rosa Grönlund, Eliza Heurlin, Johan Middleship m. fl. fastställdes församlingsordningen den 25 okt. 1878.

Inom församlingen skall vara anställd en kaplan, hvilken tillsättes af »the colonial and continental church society» i London, så länge nämnda sällskap lemnar ett årligt anslag af 50 pund st. såsom bidrag till kaplanens aflöning. Upphör detta bidrag, må förste statssekreteraren i Storbritanien för utrikes ärendena utse kaplan. I hvarje fall skall valet underställas biskopens i London pröfning och godkännande.

Förordnande för kaplan kan, när hälst biskopen i London så finner för godt, af honom återkallas. Kaplan är f. n. F. Case. Till församlingen höra alla i eller närheten af Stockholm boende personer som bekänna den engelska statskyrkans troslära och iakttaga hennes kyrkobruk samt låtit anteckna sig i församlingens registerbok. Röstberättigad är så väl man som kvinna som i sex månader varit medlem af församlingen, uppnått 21 års ålder och betalar minst 10 kr. till kyrkkassan.

Den engelsk-episkopala menigheten i Stockholm är ej talrik och torde antalet f. n. icke uppgå till 70 personer.

* * *

Vid Humlegårdsgatan ligger en byggnad, som man kunde taga för ett grafkapell, men som är *fransk-reformerta* församlingens kyrka, ett tempel utan ringaste prydnad i sitt yttre, endast af en allvarlig värdighet, fullkomligt i stil med sitt ändamål. Församlingen är ytterst fåtalig — endast sju män samt två eller tre kvinnor, och likväl är kyrkan fylld nästan hvarje söndag. Predikan där afhöres nämligen af åtskilliga franska och ännu flera schweiziska lärarinnor och barnvårdarinnor samt ett ganska stort antal stockholmare och i synnerhet stockholmskor, som gå dit »för språkets skull». Det har alltid hört till god ton, kan man säga, att gå i »franska kyrkan» och den goda tonen har icke lagt något hinder för andakten, synnerligen som denna kyrkas prester nästan alltid varit utmärkta predikanter. De ha också varit väl upptagna i Stockholms mest bildade kretsar och ofta med mycket intresse deltagit i vårt samhälles intellektuella sträfvanden samt äfven verksamt bidragit till de välgörenhetsverk för hvilka Stockholm utmärker sig. På dessa områden ha bland andra pastorerna Krayenbühl, Trottet, Roehrich, Puaux, Testuz och Bach lemnat oförgätliga minnen. En i Stockholms bildade verld mycket eftersökt person var t. e. Frank Puaux, som verkade här i slutet af 1860- och början af 1870-talet och höll mycket eftersökta föreläsningar. Han gick såsom

fältprest ut i fransk-tyska kriget, återvände hit, men lemnade oss samma år, 1871, och slog sig ned i Paris. Såsom föreläsare ha flere fransk-reformerte pastorer i Stockholm utmärkt sig, och bland deras antal är äfven den nu varande pastor R. Ostermann, född schweizare.

Ehuru fransk reformerta trosförvandter funnits i Stockholm långt förut, t. ex. Dionysius Beurres m. fl. under Erik den fjortondes tid, meddelades dem likväl icke fri religionsöfning förr än 1741. Församling fans dock förut, och gudstjänst hölls jämte de engelska och holländska reformerte i sändebudens enskilda kapell. Då engelska sändebudet Burnaby lemnade Stockholm, anhöll fransk-engelska församlingen genom den sedan 1723 här verkande pastor F. C. d'Artis om fri utöfning af sin gudstjänst, hvilket ändtligen beviljades. Deras senaste gudstjänstlokal hade då varit i engelska sändebudets hus, som sedan vardt Katarina fattighus vid Götgatan. Nu beslöts att bygga en egen kyrka, men innan denna kunde fullbordas, nyttjades en sal i grosshandlaren Lefebures hus vid Stora Nygatan, som vetenskapsakademien sedermera inköpte och efter femtio år, 1828, sålde till järnkontoret. Huset, n:o 30, tillhör nu byggmästaren A. G. Jansson m. fl. Till den egna kyrkan samlades medel genom frivilliga bidrag in- och utrikes, och af öfverstlöjtnanten J. Lagerbjelke köptes ett par hus vid Stora Nygatan mellan Stora och Lilla Gråmunkegränderne, hvilka hus refvos. Grundstenen till franska reformerta kyrkan lades 1749 och nyårsdagen 1751 invigdes hon. Pastor d'Artis hade dött 1748 och efterträds af J. Voullaire, hvilken i den nya kyrkan predikade endast på franska. Förut hade predikningarna skett äfven på engelska. Någon gång i vårt århundrade har den fransk reformerte pastorn predikat i äfven tysk-holländska reformerta församlingen, hvilken nu mera icke finnes.

Huset vid Stora Nygatan såldes, och den nya kyrkan vid Humlegårdsgatan bygdes under förra hälften af 1880-talet och invigdes 1885.

Pastorer vid fransk reformerta församlingen ha varit följande: d'Artis 1723, Voullaire 1749, Mourier 1763, Philippon 1771, Appia 1778, Cateau de Calteville 1781 (mellan 1809 och 1820 fans ingen pastor, enär församlingens affärer genom ett köpmanshus i Stockholm råkat på obestånd), de Fernex 1820, Secrétion 1823, Beauty 1828, (mellan 1830 och 1834 åter ett uppehåll), Leuthold 1834, Krayenbühl 1838—44 samt 1846—51, Trottet 1852, Des Coullages 1860, Roerich 1863, Puaux 1868, Testuz 1872, Bach 1881, Ostermann 1884. Ständiga församlingsmedlemmar skulle vid århundradets början ha varit omkring ett hundra, men småningom har antalet minskats.

Församlingen eger skuldfritt kyrkan och det bredvid henne belägna nya boningshuset, n:ris 13 och 15 vid Humlegårdsgatan, som äro uppskattade till 110,000 kr. Med kyrkan är förenadt ett bibliotek på omkring ett tusen volymer som mot låg afgift får begagnas af församlingens medlemmar och här någon tid vistande trosförvandter samt mot litet högre af andra personer.

* * *

I det märkliga kvarter som omfattar Brödraförsamlingens hus, det Wallenbergiska, af F. W. Scholander ritade huset, den bildhuggar-atelier som var J. P. Molins (i hvilken byggnad målarateljéer äfven

finnas, t. ex. A. Malmströms), Berns salong och f. d. »Wahrendorfska huset» ligger i en lämligen undanskymd vrå en för ädel arkitektur utmärkt byggnad. Det är mosaiska församlingens *synagoga*, gudstjänstlokalen för ett litet antal af Stockholms innevånare. Församlingens medlemmar voro vid 1887 års utgång 1,269, men tyckas vara i ständig tillväxt, enär antalet för fyrtio år sedan var blott 560, hvilket år 1870 hade ökats till 965. Af de nu varande församlingsmedlemmarne äro 646 män och 623 kvinnor.

I gamla tider funnos inga judar i Stockholm, men mot slutet af 1600-talet hör man talas om dem. Så omnämner Rüdling efter Happelius, att den 29 sept. 1681 vordo två till evangeliska läran omvända gamla judar, Israel Mandel och Moses Jacob, med deras hustrur och barn, till sammans 28 personer, döpta i Tyska kyrkan i närvaro af Karl den elfte, drottningen, enkedrottningen samt många andra höga ståndspersoner. De som icke ville låta sig döpas, hade ej tillstånd att vistas här. Då och då döptes sannolikt någon, såsom 1735 också den 29 sept., Mikaelidagen, hvilken tyckes ha varit särskildt anslagen till sådana dop — då en jude, hvars namn icke angifves af Rüdling, döptes i Storkyrkan i närvaro af många hundra åskådare. Ej ens genom »tolerance-plakatet» 1781 fingo judarne rätt att vistas här, men genom ett året därpå utfärdadt »handelsreglemente» beviljades de tillstånd att bosätta sig och unnades religionsfrihet under åtskilliga inskränkande villkor, hvilka sedermera, såsom allmänt bekant är, småningom dels borttagits, dels minskats. Många framstående män ha kämpat för judarnes fullständiga likställighet med öfriga svenskar, men ännu återstår ett och annat att utjämna.

Den första rabbinen var Levin Hirsch Levi, från Mecklenburg, hvilken i ett hus vid Södra Köpmanbrinken inrättade synagogan, som öppnades den 12 maj 1787, men 1795 erhöilo judarne en annan lägenhet för sin gudstjänst, nämligen i det staden tillhörande gamla auktionshuset vid Tyska Brunn, som först uthyrdes till dem mot 250 rdr banko om året, och sedan, 1812, af dem köptes för 6,200 rdr banko. Denna synagoga begagnades ända till den 16 sept. 1870, då det nya templet vid Wahrendorfs gatan invigdes. Den nu varande synagogan är i såväl det yttre som inre ett minne af församlingens smak och frikostighet (hon kostar 282,302 kr.) samt hennes goda konstförstånd, som lemnade arkitekten fria händer, naturligtvis inom det af ritualen begränsade området. Arkitekten var F. W. Scholander, och detta hans verk, mäktigt tilltalande genom den österländska, i hans eget själfständiga konstnärskap upptagna, för ändamålet afvägda och utarbetade byggnadskonst, gör ett lika godt intryck, när man ser det utifrån, som när man träder in i helgedomen. Scholanders rika bildningskraft har här fått verka utan småaktiga inskränkningar, och därför har det hela blifvit ett fullt harmoniskt konstverk. Det är endast skada, att platsen för denna vackra byggnad skall vara så undangömd. Vid ett af våra torg skulle synagogan bäst visa sig såsom en af nya Stockholms prydnader.

G. Klein.

Mosaiska församlingens rabbiner ha varit: Levin Hirsch Levi, af k. maj: stadfäst i sitt ämbete 1783, död 1796; Simon Kalkar, död 1812; Ruben Wulff, död 1828; L. Seligmann, anställd 1832, död 1857; L. Levysohn, tillträdde 1859, afgick 1883.

G. Klein, den nu varande rabbinen, tillträdde ämbetet den 15 april 1883. Han är född 1852 i Ungarn, har studerat i Heidelberg och Berlin, är fil. doktor och vardt rabbin 1877 samt har varit anställd i Böhmen och Westpreussen. Han har gjort sig känd icke blott såsom andlig vältalare, utan äfven såsom utmärkt föreläsare och deltager, såsom flere af hans företrädare, med intresse i Stockholms intellektuella lif.

* * *

Olika äro bekännelseformerna i våra kyrkor och bönesalar; skilda äro uppfattningarna af det religiösa lifvet; några gå i en riktning, andra i en annan; men *ett* gemensamt torde de alla ega: verklig kärlek till den lidande och åstundan att göra den fruktbärande genom samlande af penningbidrag till nödens afhjälpande och människovänliga stiftelsers upprätthållande. Stora äro ofta de summor som användas till dessa ändamål och likväl ha de tillkommit endast genom att lägga skärf till skärf af dem som samlas vid tempeldörrarne eller på annat sätt hopskjutas bland församlingsmedlemmarne. Nya stockholm visar sig i detta afseende ganska frikostigt.

